नाम. — कात्यायन सूत्र व्याख्यानं
१८शाध्याय:

कर्ता — श्री याज्ञिक देव:

पत्र. सं. — ६३ सं. ४

विषय. — सूत्र पद्धति पारिशि-
-ष्ट

5179
F = 63

कात्यायनसूत्रव्याख्यानसप्तदशाध्यायः

५१७९

दे० भा० १८
१

ॐ नमो श्रीगणेशाय नमः ॐ नमो विघ्नहर्त्रे ॥ दीक्षाणामुत्तमेहन्निवे घस्मिमात
मिसेव माइिता अध्यायसमाप्त्यंते नग्रेथ्ये नांति मदीक्षायां यत्कार्त्तं पदुक्तं अ
थोपसदां प्रथमेहनि यत्कर्त्तव्यं तदाह ॥ श्वोभ्यवहरणादिप्रायश्चित्तं कृत्वावि
स्नुक्रमवात्सप्रसमासः दीक्षाणामुत्तमेहनीति प्रायुक्ताश्वरस्तुयमाने उप
स[illegible]दां प्रथममहः श्वः शब्देनाभिधीयत इति [illegible] तेन श्वः उपसत्प्र
थमेहनि सोमक्रयदिने प्रातर्वाग्विसर्गसमिदाधानानंतरं अभ्यवहरणादि
प्रायश्चित्तं तं भस्मापो भ्यवहरणां कृत्वाविस्नुक्रमवात्सप्रयोः समासः कर्त्तव्यः
अत्र समासशब्देनैकस्मिन्नहनि द्वयोरनुष्ठानमुच्यते। तथा च श्रूयते। ताभ्यां
वैविपर्यासमेतीति प्रत्यह व्यत्यासेनैतयोरनुष्ठानं विधायाह सर्वे पुरस्ताच्चोप
स४ रिष्टाच्चाभिविस्नुक्रमवात्सप्रे समस्यतीति। तथा तदाहर्षदर्हविष्णुक्रमारै त्रिर्वात्स
प्रमध्याभेरावाहकृतेभवतो नराज्यांकयमस्यापिराज्यां कृते भवत इत्येतद्धा
रणे अद्दोदीक्षमाणाः पुरस्तादपराह्णनुभे समस्यतिरात्रिहैतघदपरास्त्रो
थेनेगत संतिवस्मन्नुपारिष्टात्पूर्वाह्णनुभे समस्यतीत्यादि अतश्चाभयो

राम
१

रेकस्मिन्पूर्वाह्णेनुष्ठानं समासः तथा॥ सयदहः सनिवपस्पन्न दहः प्रातरुदित आ
दित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति भस्मोदुप्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमाद
धाति समिधमाधाय पस्मात्पाण्यवहरति यथैवतस्याभ्यवहरणं तथापादायम
स्मनः प्रत्येत्यो स्वायामोभ्योपति घृते यथा यायाश्चित्तीकरोति सपादे विष्णुक्रमीय
महः स्यादिति विष्णुक्रमान्क्रांत्वा वासप्रेरोपतिष्ठत इति श्रुतत्वात्। ननेतत्प्रागुक्तमेव
अपस्तद्यभस्मावपनं क्रयणीयादाविति किमर्थं पुनरुच्यते अभ्यवहरणादि प्राय हृदि
श्चित्तं तं तूक्तेति तु च्यते अवसरविधानार्थं वाग्विसर्गसमिदाधानानंतरमेवप
थास्यात् अन्यथा विष्णुक्रमवासप्राप्त्योपरं प्राप्स्यति। समिदाधानानंतरं प्र
सहं विष्णुक्रमवासप्रयोविहितत्वात् विष्णुक्रमवात्सप्रचालख्यत्वा समुदिते समि
धमाधायेति। अतस्तद्बाधित्वा विष्णुक्रमेभ्यः पूर्वमेव भस्माद्यपोभ्यवहरणं यथा
स्यादिति पुनर्वचनं किंवा पस्तद्यभस्मावपनं क्रयणीयादाविसेतावत्युक्ते भस्म
नोपस्पृश्य लेपमात्रं भविष्यति न प्रायश्चित्तं तैः। अतस्तदेतता विधानार्थं पुनर्वच
नं। तथैव च श्रुताः सूत्रं। सयदहरित्यादिना॥ वासप्रं नत्वोपस्थेयं चेत् वेघादि
तस्मिन्क्रयणीयेरत्नि वा सप्रमुपस्थेयं भवति वासप्रोपस्थानस्य पर्वायो भव
ति। तदावासप्रं नत्वा वासप्रेरोरख्यमुपस्थेयं विष्णुक्रमवासप्रसमासः क्र

स्यः। अथ यद्दिवा सव्योपवीती वा सव्येतरोपस्थाय विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वा सप्रमन्ततः
ऊर्ध्वो न्नविष्णुक्रमानन्तरं कुर्यादिति क्तत्वात्॥ पलाशशाखया गार्हपत्यं
व्युदूहत्यपेतवीतेतिपच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमं। अत्र गार्हपत्यशब्देन भावि
न्यावसथ्यालाशायाग्नेरभिधीयते। तद्धि चितिरचितसंबन्धाद्गार्हपत्यः। तत्सं
बन्धात्तत्स्थानमपि गार्हपत्यशब्देन लक्ष्यते। ततश्चायमर्थः पलाशस्य शाख
या गार्हपत्यं गार्हपत्यचितेः स्थानं अपेतवीतेति मन्त्रेण पच्छः पादेन पादेन प्रति
दिशं समुद्दहति विविधं तु नूनं च व्युहति। कुहवितर्के सामर्थ्याद्गत्वेप्रेरणो द्रव्य
स्य विगमयति किं सामर्थ्याद्गार्हपत्यदेशपतितं पत्रतृणपर्णादितत् शाख
या प्रसारयति संमार्जनेन मण्डलाद्बहिर्निष्काशयतीत्यर्थः। पच्छ इति संख्यैक
वचनाद्वीप्सायामिति शस्। पादशब्दस्य तद्धिते यदादेशः। तच्च व्युहनं
प्रथमं पुरस्तात् गार्हपत्यचितिस्थानस्य पूर्वे भागे प्रथमं कर्तव्यं। ततः प्रा
दक्षिणेपन दक्षिणाभागे पश्चिमभागे उत्तरभागे च। पच्छ इति पादेन पादेनेत्य
र्थः। तेनापेतवीतेति पुरस्तात् येच स्थेति दक्षिणतः अददेदिति पश्चाद् कंनिलु
त्तरत इति एवमुद्धंसस्थं भवति। गार्हपत्यचितेस्थानं च प्राक्कृतमेव। तस्य
स्थाने द्व्याममनगार्हपत्यस्य मण्डलं परिलिखतीति अधुनातस्य परिमण्डल

स्थानस्य संस्कारानुपक्षिप्यते गार्हपत्यं च पलाशशाखयाव्यूहतीत्या
दि श्रुतत्वात् पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभिलिप्तेत स्वायम्भं श्रोतं तमुस्तदपचारे श्रोतं प्रायश्चि
त्तं ॥ उदीचीं शाखामुदस्योषान्निवपति संज्ञानमिति । पलाशशाखयाव्यु ११
हनं कृतं तां पलाशशाखामुदीचीमुदग्ग्रामुत्तरस्यां दिशि उदस्य ऊर्ध्वाभि
२ वनिरस्य । किंभूता गार्हपत्यचितेः स्थाने संज्ञानमिति मंत्रेण शाखान्तरानिवपति क्षा
रमृत्तिका ऊषाः श्रूयन्ते । तान्मंडलमध्ये निवपति । राशं करोतीत्यर्थः । तामुदी
चीमुदस्यत्यषान्निवपतीति श्रुतत्वात् ॥ मंडलं छादयति निवापानन्तर
मध्वर्युरूषैः सर्वं मंडलं छादयति न्वाच्छादयतीति । सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छादयतीति
श्रवणात् इत्यर्थः ॥ सिकताभ्यां गर्भं स्मृतयवत ततो ध्रुवं रयेभं स्मासी
सनेन मंत्रेण मंडलस्य मध्ये सिकताभ्योषध निवपति चकारान्निवपतीत्यस्या
नुकर्षणार्थः उपवदिति निवापानन्तरं ताभिर्व्यूढाभिः सिकताभिः सर्वं मंडलं छा
दयतीत्यर्थः कुतः अथ सिकता निवपनीति प्रकृप्तताभिः सर्वं गार्हपत्यं प्रच्छा
दयतीति श्रुतत्वात् ॥ परिश्रिद्भिः परिश्रयति हर्वैकविंशत्या वितस्थिति
एकविंशत्या एकविंशतिसंख्याभिः परिश्रिद्भिः उपलोभे गार्हपत्यस्य स्थानं ह
र्वपत्यं परिश्रयति प्रदक्षिणां परिवेष्टयति वितस्थिति मंत्रेण हर्वैकविंशत्यूर्ध्वाः श

टे० भा०
३

ऊ२ कु१

ष्कराः स्वात इत्यति दिश्यते। अथैनं परिश्रिद्भिः परिश्रयतीति प्रकृतं स दक्षिणावृत स्वा
तेन चितस्येति र्थं चितः अथ यध मित्यूर्ध्वा अनुपदधदाहेति श्रुतत्वात् तत एकैकेन प
नुयाव द्वेरिष्टका उपदधातीति वचनादेकवारमेव सर्वासां मन्त्रः॥ मध्ये ऽर्द्धवह
तो ऽथ तस्से दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदक्। यष्ठे सोऽग्निरिति प्र
त्येवं ततो धनुर्दक्षिणातो मंडलस्य दक्षिणा भागे [illegible] उदङ्मनुखमनुविश्य मध्ये
मंडलस्य मध्ये चतस्रोऽर्द्धवहतीसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः पश्चान्न तु सर्वापराः
प्राचीः प्राक्संस्थाः अथ पष्ठे सोऽग्निरिति प्रत्यच मे केवामुपदधाति आत्मासं
वयनमिति प्रायुक्तत्वादुत्तरां प्रथमामुपदधाति ततोऽप्यात्ममात्मसंमुखं अथ दक्षि
णासंस्था उपदधाति द्वादशांगुलविस्तारा अष्टाविंशत्यंगुलदीर्घा दीर्घं चतुरस्राः
प घात्सेकद्वपव्यापि स्वरष्टका अर्द्धवहतीसंज्ञा भवंति। ता अनुगमत्वा धप्राग
नूकमुत्तरत ऊर्ध्वदक्षिणातः। उदगनकस्यं तु मध्ये चतस्रो ऽर्द्धाधिकयोर्मिथं
अथैनमतक्षितो तोतीति प्रकृतं स चतस्रः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदक्तु सैन
नुत्तरा ध्यावप्रथमामुपदधाति तत्र हास्यैषोऽभ्यर्हतमे वाग्निश्चितो भवतीति श्रु
कु तत्वात्॥ सजूर्ऋतुभिरिति। निधे सादनस्तद् हो ह सौ सजूरदेकवारमेव चतसृणामप्य
र्द्धवहतीनां सहैव भवत इत्यर्थः नानोपदधाति यन्नानाकामा इति प्रकृतं स सजू सा

धी५

राम
३

दयतीति च श्रुतत्वात् ननु पुनरुक्तमेतत् एकचोदनास्वेकदेशासुतं चेत्येतिपरि
भाषयैवसिद्धत्वात् मेवं तद्विपञ्जुातीतिविषयं एतास्तु लोकंपृणाः इति नात्र निषे
न३ ऋषिं घ्रापकृता नुतः पुनःसङ्गत्वमिति ऋतो घ्राशमेव तद्विधीय इति न पुनरु
क्तमेतत् कथमासां लोकंपृणात्वमिति चेत् श्रुतेरिति ब्रूमः तथाहि श्रुयवास्ता
कंपृणा इति प्रज्ञस्यताः दश च सहस्राणपष्टौ च शतानि भवंतीति लोकंपृणानां
संख्यामुक्त्वा तासां विभागेनोपधानमाह ता सामेकविंशं इति गार्हपत्यमुप
दधातिद्वान्यांनाशीतिं धिष्ण्यष्वाहवनीये शतं इति श्रुतौ गार्हपत्ये षट्कानां
संख्यामुक्त्वा लोकंपृणात्वमेव॥ पश्चात्सहितपादमात्मोति रश्मेर्नुप हि
तानाम् ऊर्ध्वबृहतीनां पश्चात्सहिते ऊर्ध्वबृहतीनां पश्चात्सहिते ऊर्ध्वबृहती संले नो त्यामनीर
नैव घ्रपादमात्मोपघोतिरश्मोनुदसत्तोगेनुपदधाति युग्मत्वा इतकमभि
तएवैकोद्विपश्चात्त्रिरश्मो इति श्रुतेः तथा ऋग्ताभ्यार्थंसहस्रस्रभवत इति च॥
पुरस्ताद्द्वा॥ ऊर्ध्वबृहतीनं पुरस्ताद्धचेपादमात्मोतिरश्मोनुदक्षिणासहिते ऊ
र्ध्वबृहतीसंलग्न प्रागनूक उपदधाति द्विपश्चात्त्रिरश्मोद्विपुरस्तादिति श्रवणा
त् ऋग्ताभ्यार्थंसप्ततो भवत एवंहोमोत्वा हरतिव॥ ऋपरेणपौरिकम्यवय परिक्रम्य र
मं यागता श्चतस्रो ऊर्ध्वबृहत्यो मध्या नुपहितास्ता ऋपरेणपरिक्रम्य पश्चात्पुरस्ता

दे० भा०
५

ध्वयनं कुर्यात् अथ यजघनेन परीत्योत्तरतो दक्षिणासीन इति। तथा अथ तेनैव
पुनः परीत्य दक्षिणतनुदङ्ङासीन इति चशब्दकृतत्वात् अथ यजघनेन परीत्योत्तरतो
इडामग्न इति पश्चिमप्रतिमंत्रमुत्तरतः इडामग्ने पुरुदंस मिसेताभ्यां प्रति मंत्रं
पश्चिमेतेति रश्चीमनुपदध्यादुत्तरतोवस्थितो दक्षिणामुखस्तत्र इडामग्न इति त८
दक्षिणां अयं तदुत्तरां अथ यजघनेन परीत्य [illegible] उत्तरतो दक्षिणासीनोऽपर
योर्द्वक्षिणां मिथ्यनुपदधाति इडामग्न इति कृतत्वात् तथा अयोत्तरामपतेयो
निरितिव। चिदसीति पूर्वे दिक्षिणातः प्रतिमंत्रं ततउत्तरस्मात्प्रदेशादप
मा८ रेणांगैरणादक्षिणाप्रदेशे गत्वा चिदसीति प्रतिमंत्रं पूर्वे तिरश्चीमनुदस्तदुत्तरतो
दक्षिणातोवस्थितउदङ्मुखश्चानुपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षि
णां अत्र विसीत्येतावानेवोपधानमंत्रः तयादेवतयेति सादनमंत्रः अत
ऊर्ध्वं धातिगिरः सादनमंत्रः पुनर्नेयुज्यत इति प्रागुक्तं एवं परिचिदसी
त्यत्रापि ज्ञेयं। नित्यप्रतीष्टकं तिरश्चीं अनुतिरश्चीमिष्टकास्तु चतस्रः प्रती
ष्टकं इष्टकामिष्टकां प्रतिपथग्नित्य भवतः सप्पावस्येते तेनानोदधातिना
नासादयति नानासद्दहंन्सा। धेवदतीति तथाबादत्र प्रस्येत ते नानोपदधाति
नानासादयति नानासद्देवासा। धेवदतीति कृतत्वात्॥ स्वनिषुपादमात्रेः।

मंडलमध्ये अपछिन्नस्य षोडशपदात्मकस्य क्षेत्रस्य मध्ये अर्द्धबृहत्यनुपहि
ताः तासां पुरस्तात्पश्चाच्च द्वे द्वे पादमात्रे ज्योतिरथ्यानुपहिते एताभिश्च द्वादशपद्या
लोकाख्याताः कोणे स्वकैकोऽवशिष्यते। अतः षोडशपदस्य क्षेत्रस्य स्रक्तिषु कोण
पदमापाचीः पद्यानुपदधाति एवं च तस्य पश्चिमस्रक्तिषु प्राप्तावपवादमाह। सर्व
दक्षिणस्यामर्द्धपद्ये द्वे दक्षिणस्यां स्रक्त्यां द्वे अर्द्धपद्ये प्राग्लक्षणे प्रागायते
नुपदध्यात्॥ शेषे षोडशक्याः शेषे अवशिष्टमंडले अष्टौ वक्राः इष्टकानुपदधा
ति पुरस्तादेनकमभितो द्वे प्राग्लक्षणे पश्चाद्द्वे तिर्यगनूकमभितो दक्षिणस्यां
द्वे उदग्लक्षणे उत्तरस्यां च। स्रक्तिषु विहितानां पादमात्रीणामपि दक्षिणापरको
णे उदग्लक्षणे ईशानकोणे च वायव्यकोणे च पश्चिमलक्षणेति वक्रा इत्यन्वर्थ
संज्ञा वक्रत्वाद्वक्रा इति तथाचोक्तं सूत्रकारेण स्मृता॥ अर्द्धव्यामेन गार्हपत्यस्य मंड
लं परिलिख्य षोडशपदं मध्ये अपछिद्य पश्चार्णपदं सानूकापच्छेदः परिलिखांतरं
वक्रा इति तथा वक्राः क्षेत्रस्य राणादिति च नहि वक्राभिर्विना मंडलं क्षेत्रमपि संश
का इति तिसृषु लोकं पृणास्विति मंत्रः प्रथमं तिसृषु लोकं पृणास्विति तत्सीमुपहि
तासु लोकं पृणेत्यस्याभिमंत्रणं मंत्रो भवति॥ दशासु स्रुच ततो दशासु लोकं पृणा
सु लोकं पृणेति मंत्रो भवति अथ लोकं पृणामुपदधाति तस्माद्युपरि बुधस्तिसः

एवमिति दशोत्तरास्तासामुपरिबंधुरिति। अनूकादक्षिणाएकावकाद्धे अर्धप
द्ये। एतास्तिस्रः पूर्वाः ततः प्रदक्षिणाम वशिष्टा दशेति पत्नीर्तमार्हपत्यो वा दशस्वि
कस्यां वा विकल्पे अथवा प्रथमं पत्यो लौकं पत्राये मंत्रात ततो दशसु मंत्रः
ततएकस्यामिति एवमपि श्रूयते पत्याये दशाष्टेकामेव ४ हि विति विन्दंति
तास्वायो दशसंपद्यंत इति श्रुतेः। एकावकाश्चा एका त्तराद्धेपद्या एवं द्वे पूर्वत
तः प्रदक्षिणां दश॥ अवशिष्टा एकावकेति गार्हपत्यपर्यस्य एकविंश तिरिष्टकावं
ति तानुभयएकविंशतिः संपद्यंत इति श्रुतेः॥ चात्वालदेशात्पुरीषंनिवपती
दं विश्वा इति चात्वालदेशाच्चात्वाल स्थानात्पुरीषं दरागामद्दमानीयगार्हपत्य
चितेरुपरिनिवपति इंई विश्व इत्यनेनमंत्रेणानीचैः प्रक्षिपति। अथपुरीषं
निवपति। तस्योपरिबंधुस्तद्यत्चात्वालवलोपा आहरतीति श्रुतेः समं बिलं कृत्वावं
निवपति समंतमिति एतां गार्हपत्यचितिपुरीषंनिवपनेन समं बिलां कृत्वा
परिश्रिः पुछायं सावस्तरपित्वासमितं ४ सकस्ये यामित्याद्याभिरद्भूत स्वभिर्जपि
प३ रुत्वाम मग्निगार्हपत्यचितेमध्ये निर्वतिनीचैः स्थापयति सासंमं बिलास्या
न्त्रस्याक्षो बंभुरिति। श्रुतत्वात तद्या अधेनौसं निवपति चतुर्भिः। सनिव
पति इति च समं बिलं मुखमस्याः सासमं बिलासम बिलेति प्रास्ते हर्वेषा

एम
५

स्यनुगागमो द्रष्टव्यः॥ रिक्तार्त्वेवैतौ तौ खां नुरक्ष्य निवापात्तं तरमर्धपूर्वे जमा
नोवाता मुखां रिक्तां नावेक्षेत तां न तिरिक्तामवेक्षेतेति श्रुतेः। अर्धपूर्जमानो
वेति हरिस्वामिनः॥ सिकताभिः समं बिलं ज्वलामातेवपुत्रमिति शिक्यादि मुख्या
भिव न्निधाया सिंचति पयोमध्ये तूष्णीं तां रिक्तां मुखां सिकताभिः समं बिलां स
मगत्रां समनु खां कूलामातेवपुत्रमिति मंत्रेणा शिक्याद्धिमुक्ता मुखां सिकता
पूरितां रिक्ताय त्वा अभिवन्निधाय अभिवदिति स्थापितस्यो स्योपरि तरतोर
त्निमात्रे गार्हपत्यस्य चिते रूपं येव निधायतस्याः सिकता ह स्या यानु खायामा
ध्येतूष्णीं पय आसिंचति निनयति। अथास्यां ठं सिकता आवपतीति प्रत्नस
स्य मास मं बिला स्यात स्या क्तो व धुरिति श्रुतत्वात् सिकताभिः समं बिलां ज्वल्लु
क्तं। अथैनां विमुंचतीति तया तामुत्तरतो ग्निर्निदधात्सरत्निमात्रे इति श्रुतत्वा
द्। अभिवन्निधाये त्युक्तं तामुखां ह्लल न रूपस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे अरत्निमात्रे वित
वेव निदधातीति हरिस्वामिनः॥ तथा अथास्यां पय आनयतीति प्रत्नस्याधस्ता
सिकतामवंत्सुत्तरं ययोधा ठं हिरेत उत्तरं पयसस्तन्मध्य आनयति पथातस्य
तिपुरुषशीर्षमुपदध्यादिति श्रुतेः मंत्रस्याव्वनाद्ववत्स्नीमिति प्राप्ते लौकि
कवचनेना धारणापत्तिरेधः॥ त्रिवितमेके एके शाखिनो गार्हपत्यं त्रिवितं उप

६२

दे० भा०
६

6

ये परिचितिरत्रयात्मकं चिन्वे तितरंः हे केचिद्विवितं चिन्वेतिति भक्तत्वात् तदा चार्द्धव
हल्पुपधानात्पुरीषनिवपनांतं द्विरूपं भवति उत्थानिवपनादि । अत्र नाकस
सच्चवृगगार्हपत्य पुन श्चितीनामिव पार्श्वेष्टकाभिः सार्द्धमु पधायतिविरोधाभा
वात्पूर्वोसे धारवेष्टकाश्चिचितय हेपि भवतीतिपुत्रंकको चार्यास्तत्रिभ
गोत्सघाइष्टका अत्र भवंतीत्याहुत घुन्नमयु क्तंवेतित्रएव विदुः ॥ नेर्ऋतीः ऋ
ष्णस्तावपपक्तिस्तोल क्षणाः पादमात्रीर्हविष्यशन्नलोमवद्देशोदक्षिणोत्त
राः नत्वादक्षिणामुखोनुप्पशन्नसुन्वंतमितिप्रत्युचं पराचीः ॥ १ ततो धर्यु
र्हविष्यशन्नलोमवद्देशराजस्तयेहविष्यशन्नलोमे या देशोदेशः तादृशेदि
शस्वयं प्रदीस्मे रिपूगेवा अप्रसुन्वंतमयजमानमितिप्रत्युचंति स्वानो नैर्ऋती
रित्येवं संज्ञा इष्टकाः पराचीरित्यनभ्यात्मं दक्षिणामुखनुपदधाति । किंलक्ष
णानैर्ऋतीः कृष्णाः पाकवशात्कृष्णवर्णतां प्राप्ताः पुनः किंलक्षणाः तुषपक्वाः
तुष्ठैः पक्वा तथा अलक्षणाः लक्षणरहिताः तथा पादमात्रीः पादप्रमाणाप
घाः किं कृत्वा प्रथमं दक्षिणोत्तराः कृत्वा पं त्तपा दक्षिणोत्तराः एवं स्थपयित्वा ततो
नुपस्पशन्नस्तेनने र्ऋतीनां स्पर्शमकुर्वन्नुपदधति । पराचीः दक्षिणादिमुखाः
प्रथममुत्तरा नुपधाप ततो दक्षिणां ततो दक्षिणामित्येवं अथातो नैर्ऋतीर्हरंतीति

राम
६

प्रज्ञल्पपादस्मात्प्रोभवंति अलसृगा भवंति नुबप्पक्षाभवंति ज्ञक्षाभवंतिताभि
रेतां दिशं यंति एतावैने ज्ञेती द्वे३ ज्ञेत्सामिवतद्धिशिनि ज्ञेतिं दधाति सयच स्वज्ञ्लं
वैरगाठं। श्वभ्रप्रदरोवास्यात्तदेना उपदध्याद्दितिताः पराचीर्लौकभाजः ज्ञत्वो
पदधात्स सुन्वंतमिसादि नोपस्पृशतीति स्त्रश्च्छकानुपदधातीति चश्रुतत्वात्।
तथ्वं प्रथममेवलोकभाजः स्वस्थानभाजः ज्ञत्वाततोमत्रे रूपदधाति अभिमं
त्रयतएव नोपस्पृशतीतिवचनात्।। अभ्यात्ममेके एकेशाखिनोनो ज्ञेतीर
भ्यात्ममात्माभिमुखंनुदक्सं स्थनुपदधाति नपराचीः ताहेकेपररस्ताद्वो
वीरूपदधातीति श्रुतेः।। नित्यानावां नैज्ञेताप्युनित्याभावोनित्ययोः साद
नस्पृष्टदोहसोरभावोभवति नसादयति प्रतिष्ठावैसादनमिति नस्पृष्टदोह
साधिवदतीति श्रुतत्वात्।। शिक्यरुक्मपाशं द्रासंदीः परेणास्यतियंत इति
शिक्यरुक्मपाशः शणमयाः द्वे२ इ आसंदी चरगताने ज्ञेती भ्यः परेणाने ज्ञे
ती भ्यः परभागे अस्यनिभूमौ क्षिपति यंते देवतिमंत्रेण अथासंदी ठं शि
क्यठं रुक्मपाशमिद्वेत स्यरद्वेम्प स्यतीति श्रुतत्वात्।। तुदपात्रं निषिच्यांत
रालेष्टकमुन्निष्ठतिन मोभूत्या इति शिक्याद्दिनिरमसेनांनंतरं आले ष्टकमंते
रानैज्ञेतीरात्मानवांतरा अस्मनरे ष्टकानांच मध्यनुदपात्रंमुदकहस्तंच

मसंनिधिप्यत्सीनि निनीयनमोभूत्या इति मंत्रेणाब्रूते यजमानानुतिष्ठतीने
र्जती समीपान् अर्थांतरे रोदवमसंनि नयति इति श्रुतेः अनुदकपात्रमत्रोद
चमसरवनाम्यत्पूर्वं पाचादितत्थानमोभूत्येयेदचकारेऽपुयोतिष्ठतीति च
श्रुतत्वात्॥ अनयेत्वमेत्यशालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति ब्रह्मयजमानाध
र्यवोनेत्रेत्सुपद्धानदेशादनपेत्वं पश्चाद्वलोकनमकुर्वाणः शानां ब्रह्माग
च्छेति अध्वर्तोर्नमायं स्पर्तो नमेवतत्यप्मानं निज्ञेतिजतीति बहुवचनात्। अथ
युश्चनयेत्वमत्यनिवेशनः संगमन इति मंत्रेण शालाद्वार्यस्योपस्थानं करो
ति शालाद्वारिभवं गार्हपत्यमिति रूपमग्निमुपतिष्ठते। उत्तरश्चिविति स्म मितिप्र
त्येत्याग्निमुपतिष्ठत इति प्रज्ञत्यरात द्वाग्रतद्यथाययं करोतिप[illegible]ग्नो सामि
वित एतां दिशमेतितस्मा एवैतन्निह्नुते हि ऽ सायेयद्वे वापतिष्ठते यंवै लोको
गार्हपत्य इत्यादिवाक्यशेषात्। निवेशन इत्येऽ गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शाखांतरा
द्वानचतदानीत्वलनरूपस्याग्ने गार्हपत्यत्वं अतः शालाद्वारिभवः शालाद्वार्यो
गार्हपत्यश्चितिरूपोऽग्निरेवोपस्थेयः अस्नेपि प्रत्यस्याग्निमुपतिष्ठत इति समा
नायां श्रुतौ समाने एव वा वपशेषेत्वं पविष्ठति चिचित्याप्स्थानमिति सत्रेण
च अत्रापि चित्यस्यैवतदुपस्थानमिति निश्चीयते। अत्र प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठते

यद्ध्वोपतिष्ठत इत्येकवचनश्रवणाद् ध्वर्युरेवोपतिष्ठते सर्व इति याज्ञिकाः
प्रायणीयहविष्कृद्वते महहाविर्देः स्य पाद्यासंमर्शना करोति उपस्थानानं
पुरु तरं चैरासन वद्रसोपवेशनादि प्रायणीयेष्टिमारभतेत स्याहविष्कृद्वतेनु पवि
प्रमोक्तौ ते प्राकृ स्मर्पादानान्महावेदेः स्यपादि सञ्चराग स्यमदानादारभ्य आसंम
र्शनाद्धवाग्नीध्रै रेवाः संमर्शतीत्येवमतं ज्योतिष्टोमवत्करोति। अथ प्राय
णीयं निर्वपति तस्य हविष्कृता वाचं विसृजते वाचं विसृज्य सबयजुरिति सं
बयजुर्भ्या हवैराप परिग्रहेणा परिग्रहंलिखित्वा हरत्रि ति तिहरति त्रिराग्नीध्रः
प्रसेत्यप्रायणीयेन प्रचरतीति श्रुतत्वात् प्रायणीयेन प्रायणीयशेषेणाभूर्योद
नादिनेत्यर्थः॥ प्रायणीयांते सीरं पुनः स्योदुंबरं प्रायणीयांते शष्पते प्राक्सो
मानिर्वपनात् उदुंबरं उदुंबरकाष्ठो रुवंसीरं हलं पुनक्ति प्रायणीयेण प्रचर्य
सीरं पुनक्ति सीरं भवति उदुंबरं भवतीति श्रुतेः सोमनिर्वपनाद्योतिष्यकि वि
धृतः ज्ञलेति सोमनिर्वपनाद्येहल कार्यं स्य वस्यमाणत्वादत्रशंघं तएव सीर
योजनं कर्तव्यं न नु शेषसमाप्यंते तस्याः सोमनिर्वपनो लाखेरौलिकर्यविधा
नात मैत्रिविदध्ज्ञातव्य अत्र सीरे रज्जवं रज्जजातं मौञ्जं मुञ्जमयं त्रिवृत्त्रिगु
णां च भवति मौञ्जं परिसीयं त्रिवृदिति श्रुतत्वात् परिसमंतासीरस्य परिसीरं। पी

६

सीरेभवं परिसीर्यं योक्त्रनाटिकादिरङ्गविकार इत्यर्थः ॥ षड्द्वादश चतुर्विंशति वा
युनक्ति सर्वे रौहिणाः ॥ षड्ढा॰ ॥ तस्मिन्नौदुम्बरे सीरे षडनडुहो युनक्ति अथैते उत्तरांसं सर्वे
णा ॥ आत्मनन्तरां सव्यपुरस्तादक्षरे इत्यर्थः ॥ अथवा द्वादशानडुहः सीरे युनक्ति ।
अथवा चतुर्विंशतिमनडुहः सीरे युनक्ति सोऽयं दक्षिणार्हः आगाजघनेनतिष्ठ
न्नुत्तरस्यार्ह सव्यपुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरे युनक्ति सोऽयं दक्षिणां
ह आगाजघनेनतिष्ठन्नुत्तरस्यार्ह सव्यपुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरायु
ञ्जन्तीति द्वाभ्यां युनक्ति सह दक्षिणामेवाग्रे पुनः अपसव्यमेवं देवत्वेतरथा मानुषे षडुक्ते
भवतीद्वादशगवं वा चतुर्विंशतिगवं वा संवत्सरमेवाप्नोति संपदमिति श्रुतत्वात् तथा
यजुषा हुत्वा वनस्पतेः युनक्ति तस्मैमितरानिति वचनाद्वाभ्यां युनक्ति सदक्षिणामेवाग्रे
युनक्त्यथ सव्यमिति निवचनात् सीरायुञ्जन्तीति द्वाभ्यामनडुहां योजने मन्त्रो विप्र इत्य
लाद्योजनमभिमन्त्रणमात्रे गौणं भवतीति तथा चः ॥ दक्षिणामग्नि आ॰ ॥ णामपरे
णाति उज्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरायुञ्जन्तीति दक्षिणमग्निमारणामपरेण आ
त्मनो दक्षिणा आरणे रपरस्यां दिशि तिष्ठन्नव ॥ ञितः सन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नुत्त
रां संह वैरायुज्यमानं सीरं सीरायुञ्जन्तीति द्वाभ्यामभिमन्त्रयते सोऽयं दक्षिणार्ह
आगाजघनेनतिष्ठन्नुत्तरस्यार्हः शस्यपुरस्ताद्युज्यमानमभिमन्त्रयत इति श्रुत

र्वत्। आत्मनि नूत्नमनुपरिश्रितमुन्ठं सुफाला इति प्रत्यक्चं। आत्मनि आत्मनमध्ये
अनुपरिश्रितपरिश्रितां समीपेतसंलग्नमेव शुनं सुफाला इति प्रत्यक्चं त्रयाति॥
दक्षिणातः प्राचीं प्रथमं दक्षिणात आत्मनो दक्षिणपार्श्वमारणातः प्राचीं सीतां त्र
यति अथैनं विकृषतीति प्रज्ञस्य दक्षिणार्द्धमध्ये अंतरेणापरिश्रितः प्राचीं प्रथ
मां सीतां त्रयति शुनं सुफाला इत्यादि मंत्रत्वात् प्रदक्षिणमितराः इतराः आत्म
नः पश्चिमोत्तरपूर्वपार्श्वसीताः प्रदक्षिणां त्रयति तत अदक्षिणश्रोत्तरारभ्योदीचीं
द्वितीयां घृतेनेति। ततनुत्तरश्रोणेरारभ्य प्राचीलांगलमिति ततनुरांशासाद्धार
भ्य दक्षिणांसंस्थां कामंकामदुघ इति। अथजघनार्द्धेनोदीचीं घृतेन सीतेति।
अथोत्तरार्द्धेन प्राचीलांगलं इति अथ पूर्वार्द्धेन दक्षिणां कामंकामदुघ इति चतस्र
सीता यजुषा त्रयतीति च मंत्रत्वात्॥ तत्तींनि त्यास्ति त्रः प्रदक्षिणां पूर्वोत्तराश्चत
स्रः सीता मंत्रेणात्मपार्श्वेषु कृष्टाः। अथात्ममध्ये वत्समारणानां स्थानानां मध्ये
कैकस्मिन् स्थाने तिस्रः सीतां तूष्णीं प्रदक्षिणां त्रयति अथात्मानं विकृषतीति प्रत्यस
ति स्त्रस्तिस्रः सीताः त्रयति द्वादश सीतास्तूष्णीं त्रयतिना उभय्यः षोडश संपद्यंत
इति मंत्रत्वात्। तथात्स्वयमेज्ञवल्लयति अयत्सय्यति दक्षिणावृत्प्रदिदेव चेति च।
तत्र क्रममाह॥ तिर्यगन्यके प्रथमं तिर्यगन्यके उदगन्यके दक्षिणोत्तरायता स्ति स्रः सो

दे०भा०
९

ताः प्रदक्षिणात्सलीं जयंति ।। अस्कया श्रोणाप्रष्ठं सयोः । ति यंगनूके कर्षणीनांतरमकृ
या अक्षिवलोरणा । लोरणांतरनयनमनूयाके णालोरणांतरगमनेन श्रोणाप्रष्ठं सयोः कं
षति । प्रदक्षिणाभिसुकृत्वा दक्षिणाश्रोणारारभ्योत्तरं सं यावत्प्रदक्षिणां तिस्रः सी
तास्तत्सलीं जयतीत्यर्थः ।। अनूके ततः प्रागनूके प्रागेराता स्सीताः प्रदक्षिणात्समीं
जयति । श्रोणापष्ठं सयोः ततनुत्तरश्रोणोशारभ्यदक्षिणां संयावत्प्रदक्षिणांतिस्रः
सीतास्तत्सलीं जयति । अनडुघोजनस्याद्दध्या यथ्यालासिद्धेभ्नडुभिः कर्षणोप्रा
तच्चल । दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः जयंति दीर्घप्रयुक्तेष्वनडुत्सु पुरुषा एव
जयति नानडुहः कुतः असंभवात कथमसंभव इति चेत अग्निक्षेत्रस्य परी
क्षिप्तः परिक्षिप्तत्वात्तत्रानडुहः सर्वतो लांगलं कर्षनं न शक्नुवंति । अतोनडुला
ग्निक्षेत्राद्बहिरेव दीर्घरक्षा प्रयुक्ताश्चिश्चति पुरुषास्तु जयंतीति युक्तमुक्तं केचि
त्त्वेवं व्याचक्षते अनडुहां योजनं द्विविधं प्रसिद्धं । एकं प्रलंबे युगे दक्षिणोत्तरपर्यंत
त्रचानडुहं तिर्यक्प्रयुक्तत्वं । अपरं तद्युगभेदेनान्यतो यतो दीर्घयंत्र्यन्तर्गताश्चानडुहं
दीर्घप्रयुक्तत्वं तत्र दीर्घप्रयुक्तेष्वनडुत्सु पुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयोनडुहः जयंति ।
तिर्यक् प्रयुक्तेषु महता प्राजनेनाधर्षयंत्येव अनडुहस्तु दीर्घेनाकिंचित्प्रयुक्ताः अ
न्येनैव हि स्थिता अपि कोशादिव च्छकुर्वंति लांगलं कर्षणं तथा सति प्रसिद्धेरनुपलो

प४/यय

गम
९

इत्यर्थता च भवतीति॥ अनडुहो विमुच्य विमुच्य धुरमिति परभुवद् उक्तं दक्षिणाकाले धुर्यं वेददाति विमुच्य धुरमिति मंत्रेणासीरयुक्तं नडुहो बलीवर्दौ विमुच्य परभुव इति प्रागुदीच्यैशान्यां दिशि प्रसृजति धुर्यं॥ ततो यजमानो दक्षिणाकाले सुत्यायां दक्षिणादानसमये सीरं युक्त्वा प्राञ्जलं दक्षिणादानांते एनां सीरयुक्तां अनडुहो धुर्यं वददाति। अथ नो विमुंचतीति प्रजयार्थे नानुदीच्यः प्राच उपसृजनित्यस्योक्तो बंधुस्तान धुर्यं वेददाति सहितैः करोतितां सक्तदक्षिणानां कालेनुदिष्टे स्थितत्वात्॥ सोरमुत्करे न्यस्य॥२ कुशस्तंबमुपदधातिम ध्येनुसीं ततो धर्मुसीरह लमुत्करे न्यस्य निधाय आत्मनं ध्येतू सीं कुशस्तंबमुपदधाति स्थापयति। एकमूलो नेकशाखस्तंब इत्युच्यते। कुशानां स्तंब कुशस्तंब इति। अथ दर्भस्तंब मुपदधातीति प्रजल्पसीता समर इति अक्तत्वात् तथा यजुषा हावनं अहोवुनक्ति सीमितरान्यजुषा च तस्याः सीतायां जुबतित सीमितरास्तु सीदर्भस्तंबमुपदधाति यजुषाभि जुहोतीति अग्ने सलसीमित्युक्तं नुपधानमंत्राविधानात् सीमित्यनेन ननिलायो प्रतिष्ठ धः क्रियते॥ पंचगृहीतेनाद्य तेनाभि जुहोति सजूरब्द इति इदानीमिवाज्यं संस्तृत जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन सजूरब्द इति मंत्रेण कुशस्तंबमभिकुशस्तंब स्योपरि जुहोति किं कुर्वन् अजु इत्यन स्रुक् च

मूर्द्धांकुर्वन्जुहोतीत्यर्थः अथैनमभिजुहोतीति प्रत्ययं च गृहीतेन सजूरब्द इतितथाऽऽ
र्द्रामुहरन्जुहोतीति च श्रुतत्वात् अत्रेदमब्दायोषसोऽग्निभ्यां सूर्याय वैश्वानराय
वेति त्यागः चतस्रश्चतस्रस्त्रीस्त्रीनुदचमसान्निनयति यथा ज्ञप्तमौदुम्बरेणाच
नुः स्रक्तिनाऽऽदुम्बरेणा चतुःस्राक्तिना चमसेन च चतस्रश्चततस्रश्च सीतास्तु त्रींस्त्री
नुदचमसानुदकस्य स्रंश्चमसान्यज्ञष्टं कर्षणाक्रमेणानिनयति अथोदचम
सान्निनयति त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयतीति च श्रुतत्वात् षोडश सीताः संति।
द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयतीति वचनात् द्वादश च मासाः तत्र समविभा
गे कृते एवमेव भवति चतस्रश्चतस्रश्च सीतास्तु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयतीति
एवं वचप्रतिचमसं सविभागा सीता भवति। तस्मीमुदचमसान्निनयतीति व
चनात्तस्मीमेव चमसनिनयनं उदुम्बरेण चमसेन तस्य क्लोबध्य चतुःस
क्तिनेति श्रुतत्वादौदुम्बरेणा [illegible] ज्ञष्टं वा ज्ञर्चष्टा ज्ञष्टेतयोः ज्ञष्टाज्ञष्टयोः
त्रीन्कृष्टे चाज्ञष्टे च निनयतीति वचनात्। सर्वमयमिति सेतुं ज्ञष्टं वा ज्ञष्टं वेति
ज्ञात्वा सर्वस्मिन्सेतौ निनयने प्राप्ते आह ज्ञष्टमात्रे वा ज्ञष्टमात्रे यद्यकृष्टं तिसृणां
तो सृणां सीतानां मध्यवर्त्तितरालद्वयं तत्रैव निनयति तद्धि ज्ञष्टपरिच्छिन्नत्वात्कृ
ष्टं अज्ञष्टत्वा द्वाज्ञष्टमिज्ञष्टे चाज्ञष्टे च निनयतीत्येतदुपपन्नार्थं भवति। अत्र

रकृष्टाकृष्टयोः कृष्टाकृष्टयोः स्त्रीश्चमसान्निनयति ५

पा५

कृ५कृ५

राम
१०

कु०२१ चाष्टौ जघन्यानि। चयश्च मध्यमः। ततश्च प्रति चमसं त्रिभागोनानि त्रीणि त्रीणि जघन्य
जघन्यानि। तुल्यत्रिक्रमेणापूर्वदक्षिणांच निनयनं। पूर्वमग्निर्षि गनूके ततो दक्षिणाग्नौ
एषु त्रेतांसयोः ततः प्रागनूके तत उत्तरश्रोणिदक्षिणांसयोरिति। एवं पंचदशो
दचमसा भवंति पंचदशोदचमसान्निनयतीति श्रुतत्वात॥ तस्मिन्सर्वौषधमा
वपत्येकवर्जं तस्मिन्नुत्तरे उदुंबरे चमसे सर्वौषधं सर्वधान्यानि ग्राम्यारण्या
न्यावपति एकवर्जं एकं धान्यं वर्जयित्वा अथ सर्वौषधं वपतीति श्रुतेः। मानवसू
त्रे तु ओषधीरारण्या ग्राम्याश्च सर्पिषा संमिश्र्य याश्चौषधयः प्रमना इति व नु
दृशाभिः सर्वमग्निं वपति यानविंद्याम्याय बान्मधु घृताभ्यां पेदिति॥ अभोजनं तस्या
घ्रासात्तस्य वर्जितस्यान्नस्यानु घ्रासात् जीवनमर्यादं अभोजनं कुर्यात। या
वज्जीवं तद्वर्जितमन्नमनाश्नीयादित्यर्थः। सर्वौषधं भवतीति पञ्चत्यते षामेकम
न्नमुद्धरेत्तस्यनाश्नीयादिति श्रुतेः ओषधीनां समुदाय औषधं। सर्वं च तदौष
धं च सर्वौषधं उच्यते ओषधयश्चात्र ग्राम्यारण्यादिबीजालिकाः ग्राह्याः कुतः। तेषामे २४
कमन्नमुद्धरेदिति वचनात् ते चैतयमाना अन्नमेवचितिमपश्यन्निति चात ते षा
मन्नानामेकमन्नमुद्धरेत नावपेदित्यर्थः। तस्य चादिकारं यजमानो यावज्जीवं ना
श्नीयान्न कर्मकालमात्र इति हरिस्वामिनः॥ यानुषधीरिति ऋचैवं वपन्नुदपात्रव

ताः पार्उ यथीरित्यादि पंचभिस्त्वे हृद्यात्र्व सर्वौषधं वपति चमसेनैव गुदयात्र
वद्दितिचतसृषु चतसृषु सीता सु यथा ज्ञ छंतिस्त्राभिस्तिस्त्रभिर्ज्ञैर्म्भिः कृसात्
छेषु चतिस्त्राभिर्ज्ञैर्ग्निरिति। अत्रापि पृथक् च मेकै वा सत्त्रिभागासीता कृत्तबानि च
त्रिभागोनानि चि ति ज्ञो त्रीणि तिस्त्रभिस्तिस्त्रभिर्ज्ञैर्ग्निर्वपति द्वादशभिर्ज्ञैर्भिः ज्ञछे
वपतिति स्त्राभिः ज्ञछे वा ज्ञछे च वपति पंचदशभिर्ज्ञैर्ग्निर्वपतीति च श्रुतत्वात्।
एकास्मिन्नेवौदुंबरे मलतिचतुरश्रे चमसे बहुतरं सर्वौषधमोप्यते नैकेनैव
चमसेन करणाभूतेन यंच दशभिर्ज्ञैर्ग्निर्वपनं कार्यं सर्वौषधं भवतीति प्रज्ञ
त्त उ दुंबरेण चमसेन तस्यो ज्ञोबंधुभ्युःस्त्र किनेति चमस स्यैव मनकरणा
स्य श्रुतत्वात वै ज्ञतावसरे प्राज्ञत पवत्य र्थमाह॥ सोमनिर्वपनार्थमिति यद्
हविष्कृतः ज्ञत्वाहवनीयपरिश्रितो। भिमंत्रयते चितस्थेति। प्रायणीयायाः शंयं
ते सीरयोजनादिवै ज्ञतं कर्म सर्वौषधवपनांतमुक्तं। अथ यत्सोमनिर्वपनादि तु
परवदेशे प्रतिप्रस्थातारो लिते चर्मण्यानडुहे सोमं निर्वपतीत्येतस्मात् सोमनिर्व
पनादारभ्य आतिथ्य हविः कृतः कृत्वा यदातिथ्य छेलविष्कृद्वा नानांतं तनु अविप्रमो
कांतमवलननं कृत्वा अग्न्यादिदानात्पूर्वं अध्वर्युश्रितस्थयति चितइति मंत्रेणै
कवारं पठितेनैव सर्वा आहवनीयपरिश्रितः सहैवं नु मंत्रयते॥ सप्तमस्तबाः॥ ॥

वाशङ्क्य सर्वप्रहृतिरासे। स समस्तैरेव परिश्रितोऽनुमंत्रयते। न सप्तन्मंत्रेण सर्वा
न्सहेति। ततश्च प्रतिसप्तकं मंत्रावृत्तिः। तस्मादुसप्तभिः सप्तभिः परिश्रयंती
ति श्रुतेः सर्वं तु श्रुत्याहवनीयपरिश्रिताभिमंत्रयत इति सामान्यश्रुतिदर्शी
नादाशंकितं इदानीं तु तस्मात्सप्तभिरिति विशेषदर्शनादिदमेव ध्यायति सा
मान्यस्य विशेषावस्थितिस्यापाते। अत्र च सप्तत्रिंशत्कलः सप्तसु सप्तसु चि
तस्थितिमंत्रः। ततोऽवशिष्टयोर्द्वयोः श्रुत्यमन्ते ईशानकोणादारभ्यानुमंत्रणां
सर्वेनां सप्तानां प्रदक्षिणां चितो गार्हपत्यौचित्याहवनीयार्थ राजानं क्रीणा भवति
ति राजानं क्रीत्वा पर्युह्याथास्मा आतिथ्यं हविर्निर्वपति तस्य हविः कृतावं
विसर्जते यवागूत्व्यतिपजतीति तथा आहवनीयपरिश्रिताभिमंत्रयत
इति च श्रुतत्वात्॥ लोगेष्टकाः स्थापनाहृत्य बहिर्वेदेरन्वांते षूपदधाति लि
ति५ षन्नामासि ऽसीदेति प्रत्यृचं पूर्वदिशं पुरस्तात्सुथमं। ततो धूपं पुस्तिषन्नामासि
ऽसीदेति प्रत्यृचं प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु अन्वंते षुलोकेष्टकामंतरं वग
न्युपदधाति। किं कृत्वा स्फ्येन करणभूतेन बहिर्वेदेः सकाशादाहृत्य। आनी
यान्तच्च व प्रथमं पुरस्तादुपदधाति प्रागन्वांते आत्मन श्च परिश्रिता मंतर
तः ततो दक्षिणातः पक्षसंधिमंतरेणात्तः पश्चात्सु च संधिमंतरेणा तत उत्तर

तमुत्तरपक्षसंधिमंतरेणेति यजुष्मत्यः पादमात्र इति वचनात्स घा प्रमाणानि
मर्त्यं त्वं उत्पन्नानीयोपधेयानि यजुष्मतीत्वादेवात्मनि आसां चोपधानम् वेरणा
आहरणांतस्सीमितिपि स्वभल्लावार्यायाज्ञिकाश्चान्पृहरणामंत्रेणानुपधातस्त्री
मिस्यस्येति तथाचाहवासुदेवः मंत्रेणाहरणात् स्यात् स्त्री स्वापनमेव हिः प्राग
नूकांतरेवं स्यादग्निमासु श्रुतेरणि इच्छमेव विशेषार्थं पाठिमाम्यां प्रयत्नतो आय
लोगेष्टकानुपदधातीति सुप्र दधातीति प्रकल्पबाधेनाग्निमाहरति वहिर्वेदि
यं वेवेदिः स्यसे नाहरति पुरस्तादाहरति तामाहस्यांतरेण परिश्रित आत्म
नुपदधातीति श्रुतत्वात् तवारतिदद्विणतो भ्यवनेस्वेति प्रज्ञस्यतामाहसां
तरेणाप त्वसंधिमात्मन्नुपदधातीति च मानवे दिश्मोलो [illegible] हि वेदिगाह
स्येति ॥ उत्तराधरस्यां पश्चात् अपरस्यां दिश्युपदधानार्थं नुत्तरापरस्या
दिशः सकाशात् बहिर्वेदे लोगेष्टकामाहत्योपदधाति नत्वा जेनापरस्या
दिशं अवघपश्वादेमपत्त इति प्रज्ञस्यतामाहस्यांतरेण पुच्छसंधिमात्म
न्नुपदधातीति तथा सन संघतिपश्चादाहरेन्न्चेघज्ञपथा रसमाहरणा
तित रवाहरतीति श्रुतत्वात ॥ उत्तरस्यां सिकताः प्रमार्ष्टि जलामिसंदि
मिति नुपधानानंतरमुत्तरस्यां लोगेष्टकायाः सिकताः प्रमार्ष्टि प्रध्वंसय

तिप्रत्यर्पयतीत्यर्थः अथो त्तरत इषमूर्जमहमित आदमिति प्रजनयन्नहामिसे
दिमनिराममीवामिति सिकताः प्रक्षेपं सयति। नामाह त्सांनरे गायत्र संधि
मात्मन्नुपदधातीति श्रुतत्वात तथा तां सर्वत्र नुपदधाति। समेत्येवाः नाना
नोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोहसी वदति नाहि दिशास्विनुप ना४
दधातीति चातथाता एतायजुष्मत्य इष्टकास्ता आत्मन्नेवोपदधाति नप
दपुच्छे छिलि च श्रुतत्वात समीचीरिति प्रदक्षिणां नानारूपा। अथ चेयमू
र्जेमित्याहरणां ततो जहामिसेदिमिति सिकतायानंतरं स्तूलीमुपधानं ६७
ततः सादनसूददोहसाविति कर्कवासुदेवसंप्रदायकारकेमते इतरेषां
तूष्णीमाहरणं इषमूर्जेमित्युपधानं नुपलिप्ता एव सिकता यातनं ततः साद
नसूददोहसाविति लोकेष्टकासुपती षकं नित्ये। भिन्नदेशार्वतः। उप
११५ धानं चपुरस्तादुदङ्मुखस्य दक्षिणांगुष्ठा इङ्मुखस्य पश्चाद्दक्षिणामुखस्य
नुत्तरतः प्रत्यङ्मुखस्येति। सव्यबाहु संतरं नवे स्युक्तत्वात॥ उत्तरवेदिं नि
वपति चत्वारि ठशत्यदां युगमात्रीं वर्सर्वतः कुशस्तंबातततः कुशस्तंबे कु
शस्तंबस्योपरि चत्वारि शत्पदामुत्तरवेदिं निवपति। अथवा सर्वतः श्ववनु
च्छेपिपाखैपुयुगमात्रीं युगप्रमाणां मुत्तरवेदिं निवपति। अतएव सर्वतः

13

न१

इति यत्वाचत्वारिंशत्पदा हेत्र्यपकलैंतिज्ञपयते तदुक्तं सूत्रे ब्रज्ञनाद्धिपदा तिर्यङ्ज्ञानी
षघदायामर्धमानीतस्या स्रुचपाय ज्ञुषुच्चत्वारिंशत्कारणी चत्वारिंशत्पदोत्तर
वेदिर्भवतीत्येतदुक्तमिति युगप्रमाणामयितेनेवोक्तं षडशीतिर्युगमिति।
षडशीत्यंगुलैर्युगं भवतीत्यर्थः अथोत्तरवेदिं निवपतीति प्रज्ञलतां युगमा
त्रीं वा सर्वतः करोति चत्वारिंशत्पदां वायतरथा वा कामयेतेति यातत्वा त्तु सवि
कल्पोयं ।। अत्रोत्तरवेदिनिवापः शम्यापदनाद्युत्तरवेदिच्छादनांतः ।। अत्रोत्तर
वेदिनिवापः शम्यापादनाद्युत्तरवेदिच्छादनांतः कर्तव्यः ।। प्रोक्षणादेरुपरिष्टा
द्विधानात् ।। अग्ने तवेति सिकता अप्युपच्छादयत्यात्मानं अग्ने तव श्रवो वय
इत्यनेन नवर्चेनोत्तरवेदोबहतरां सिकता अप्युपताभिस्तु ताभिः सिक
ताभिः सर्वमथात्मानं छादयति न पक्षपुच्छानि ।। अथ सिकता निवपति
तस्मात्क्रा बंधुस्तानुत्तरवेदेनिवपति ताभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयति अग्ने
तव श्रवो वय इति षड्चेन निवपतीत्यादि श्रुतत्वात् ।। तथा प्रच्छादनं कर्त
व्यं यथात्मागे छेको त्तरवे घुच्छप तत्वे च संस्यात्मनि साम्यं भवति ।। अर्धप्या
न२ यस्वेति सिकतालंभे मंत्रः अर्धप्या यस्व सम ते त्रुतेसंते पयांसीत्येताभ्यां ह्वाभ्यां
मन्त्राभ्यामिव ताल्लंभनं अर्धतमधेसर्वतोविस्तारितानां सिकतानाम भिमर्शन

मध्वर्युं करोति। अथैना आप्यानवतीभ्यामभिमृशतीति तयोस्तां संपदेव व
तस्त्रो लोगेष्टकानुपदधाति षड्विंशेन निधन तिर्यग्भ्यां माच्छादयन्तीति च श्रुत
तत्वात् वै नतावसरे प्राज्ञतानुवत्स्यर्थमाह॥ आतिथ्यप्रोषाद्योपसदः नत्वा रोहिते
चर्मण्यानडुहे तः पात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचितेः सिकतानिधा
पात्म प्रच्छादनो अभिमर्शनानंतरमातिथ्येशेषादि अतिथ्यायां अवशिष्टं पच
र्व्यादानहविरुत्पवननिष्पवनादि तत ऊर्ध्वं प्रनुपसदः पौर्वाह्णिकोपसदं
तं कर्म नत्वा अनडुहे रोहिते र ह्रचर्मणि अतः पात्यस्य पुरस्ताद्ध्रदि मध्ये
प्राग्ग्रीवे नुत्तरलोम्नि चर्मणि स्थले प्रथमचितेः सर्वा इष्टकाः करोति चर्मणानु
परिनिदधाति। प्रगायनायां आप्यानवतीभ्यामभिमृश्य प्रस्तेस्या निष्टतस्य
चस्यातिथ्येन प्रवर्ग्य प्रवर्ग्ये पिसरद्धां प्रचरति प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचयार्थे
तां चर्मणि चितिं समवशमयंतीति प्रत्यालोमतः रोहिते आनडुहे प्राचीन
ग्रीवे तच्छिद्रे देवत्रा दर्भेण गार्हपत्यमंतवेद्युत्तरलोम प्राचीनग्रीवमुपस्तृणाति
तदेतां चितिं समवशमयंतीति श्रुतत्वात्। आतिथ्यलं विधृन्दते हि परिश्री
दृभिमं चरणालोगेष्टकोपधानाद्यभिहितं अध्वनानुसर्व्यादानादि अतीति ध्यशे
षं समाप्य प्रवर्ग्यं पौर्वाह्णिकीकोमुपसदं स्रुग्ब्रतरार्थदानं च नत्वा अंतः पात्यस्य

पुरस्ताद्देहमध्ये चर्मास्तरणांतरे षट्कास्थापनं च कार्यं ॥ इतरासां च स्वयमार
णाः इतरासां च स्तीयादीनां स्वयमारण्यास्तु च चर्मणि कर्षेति ॥ मत्स्या च मत्स्या
इ घृथ्याइतरासां स्थितौ पैदिवितौ नामस्या अपीषट्काः कतिपयी अचर्मणि कर्षा
नि [illegible] तदाहुर्यं स्वयमामेव चितिं प्रोक्षति कथम स्वयमस्ववायिः प्रोक्षिता
भवंति कथं चर्मणि प्रणीताः कथम स्वप्रणीत इति यदेवा च सर्वा सावित्री
नामिष्टकाः प्रोक्षत्येवमुह स्वयमस्वेवाग्निः प्रोक्षिता भवत्येवं चर्मणि प्रणी
त एवमस्वप्रणीत इति श्रुतत्वात् । पद्वा वाव घ्राप यस्य सोवा अग्निदेवस्य षो
ष्वइ मनुलोकास्ता स्वयमर्दं च स्मार्थ्य स्थेवादा स्वयमा च स्मानां चर्मणि स्था
पनेनियमः । इतरासामिष्टकानां ॥ अथेयं कुशाग्रणि तूष्णीं प्रोक्षति षट्
चित्यं चास्थिते अथेय कुशाग्राणि अध्यापनीये । प्रवेशनेन स्थाते
राज्या तैः कुशाग्रेष्वचर्मस्था इष्टकाः प्रोक्षति तूष्णीं । वच्यत इत्यर्थः । अथ
प्रोक्षतीति । तै पुञ्जत्यं अनप्रोक्षंतीत तूष्णीं दर्भैस्तिलि शुद्धमेध्या अग्नेरग्ने
हृदेवानामित्यादि श्रुतत्वात् ॥ श्वेते श्व पुरस्तादिति श्वेतामावे श्वेते श्वा
भावं मनुष्यगिभ्यः प्रह्रियमाणोऽभ्यनुवाचयति । श्वेत अश्व वर्गे स्थि पुरस्ता
तिष्ठति सति इष्टकाचमेणां प्राच्यां दिशि स्थिते सति अग्निभ्यः प्रह्रियमाणे

भ्योनुवाचयति। अनुवाचनं कारयति। अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योनुब्रूहीत्ये
वं बहुवचनान्तं चितिभ्यः परिधीयमानाभ्य इति प्र युक्तेत्वेन स्या। सर्वस्याभाव
उ अग्नेर्द्वे ते अग्नेः पुरस्तान्निदधाति सति। अग्न्याभावे ऽग्न्यस्यालाभे अनडुहि बली
वर्दं पुरस्तात्स्थिते सति। अत्र च चत्वरं वेदिश्च कालसंचयमेतत्पात्र घटेनानुपे यथा गार्ह
पत्यान्तस्याच यात्यत्रोपधेयं तद्विशेषमाहाग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योनुब्रूही
ति नुपरिष्टादुत्तरवेदिः प्राणागीघ्रा संभारनिवपनात्पूर्वे तिव स्यमाणात्वा
दत्र हवं मासं संस्कृतपंच गृहीतं गृहीत्वा नयप्राणागीर्घ्रस्य देशकालश्चा
ध्वर्युः प्रदक्षिणं च प्रदक्षिणं यथाध्वर्युमनुगच्छेत्पुरस्तात्प्रत्यगंत स त्रुच्का स्यात सोरब्ध
कं नैव देवयजनं स्यात् अस्यैव स्वर्गस्य यज्ञस्य न विदेद्धवन ननैवस्या हि च श्रुतत्वात॥ ५७
चितेः शतमभ्यस्य वर्ष्मं चिते हल्लाधुच्छादश्रिगाणि दधाति। होत्राग्न्यायामधि
चितेः शतं संस्या मध्यस्य वर्ष्मं चिते चर्मण्याधीतो वाः हल्लाधुच्छादश्रिगाणि अग्निपु
च्छस्य दक्षिणाङ्गानि दधाति। अश्वः हवेर्यस्याः सा अंबहरवातं॥ अश्वं हवेमय
नाहरं तितमनुचितिमिस्पर्धः अत्रहोतागे योरव्याल कामवनीर्गाय त्रीतिस्त्रः तासः
सप्तसंयच्छंत सहाविरत्न ता भ्यासमुपाद्धं सर्वं त्विति श्रुतत्वात् तन्त्रिरत्नापानमित्युक्ते अथा
स्वर्गं शुक्लं पुरस्तान्नयंतेरिति श्रुतत्वादश्वदश्वस्य हविर्मित्युक्तं स्वर्गं छंसमिंददि

शांतः पुछस्य चितिमुपनिदधतीति श्रुतत्वात्पुछाद्दक्षिणां निदधातीत्युक्तं पुच्छं
स्येतां चितिमागच्छंत्यग्निमुपनिदधातीति चव हुव चनश्रवणाद्बहव श्वमेधमनादि
कुर्युरन्यथासंभवात्॥ मानवा मज्जद्दृष्टेपां चर्मणा हं स्य श्वमयतो नयंति स्म
णः पश्चाद्भस्मनि दधातीति॥ तीर्थेना श्वमारोहयत्युत्तरपक्ष मेरणा तीर्थेर्णारोह प
णा मार्गेणा श्वमग्निमारोहयंति॥ किं तत्तीर्थमित्याकांक्षायामाह उत्तरपक्षमपरे
णा॥ उत्तरपक्षस्य पश्चात् शिष्टं नाम न उत्तरश्रोणायुत्तरपक्षसंध्यंतराले नाउत्त
तो श्वा मा क्रमयंतीति श्रुतत्वात्॥ उत्तरपक्षमपरेणाश्वमारोह्यैतावत्तैवमिष्यते॥ प१
१८ यैनेत्युच्यते सर्वैर्वा मध्वर्ध्वादे नामनैव मार्गेणारोहणावरोहणा प्रापणार्थे॥ नै
पुरस्तात्पश्चाद्धैकस्के शाखिनः पूर्वभागेनैव प्रत्यक्षुखमश्वमग्निमरूपारोहयं
तिस्त्रय वा पश्चाद्ग्नेः पुछभागेनैव प्राङ्मुखमश्वमारोहयंति इदमपि मार्गद्वयं वै
कल्पिकं सर्वविषयमेव नाश्वमात्रविषयं प्रथमा पतितत्वात् सत्रे श्वग्रहणात्प्रक्र
तावप्यविशेषेणा सर्वेषामप्येते वैकल्पिका श्वरोहणा मार्गाः श्रूयंते॥ तथापि।
१३ श्वधातोधिरोहणास्येवेति प्रजल्पं ठं ठे के पुरस्तात्प्रवमाधिरोहंतिपश्चाद्वाप्रा यं३
चंनंतथा कुर्या त्समुत्सयदग्निर्धावेयप्युपुरस्तात्प्रात्संचरमधिरोहति वि बा
णा भ्यांतर्ठंहत्यध्ययः पश्चात्प्राचंपश्यांत मात्मनेवैन मारोहेयं वा श्वलनापश्यु

राम
१५

मारोहं यति समपारयति समरति न स्युत्तरतोऽप्युद्दीलिकं चयस्युमारोहं स्युत्तरतएवैनमा
रोहंतीति अस्यार्थः अग्नौ चिते अर्द्धचिते वा दादध्वर्युर्यजमानस्य वा अन्यवास्या
रोहणं तस्याता ब्रासनणाव तिष्ठत इति शेषः तं यत्किमेके पुरस्तात्प्र[illegible]स्यंवमधि
रोहंति पश्चाद्वा प्राग्वं अधिरोहंतीति वदंति अस्मिन्नामधेयेन पत्रपुच्छांतरालेने
वस्ते मग्निमारोहेत । अस्मिन्नेति प्रत्याद्विस्यस्तीयपत्याधिकरणोऽच्चतीयाय यागा
छति समेन न गच्छतीति समपारयति समापयति अभिमतं देशं प्रापयतीत्यर्थः ॥ उत्त य ६
रतः आरोहेद्दक्षिणे गते न संबंधः यद्धिकं पनेत्यादिना उत्तरपक्षमपरेणारोहणं द
र्शयति अतएवस्त्र उत्तरकारेणातीर्थेन स्युत्तरं अस्य मार्गस्य सर्वविषयत्वज्ञापनार्थे ॥
अनुयजुः कूर्मं परिणयति तं तीर्थेनाहृत मथ अनुयजुः कूर्मं मेत्रमग्निं प्रवेशा
मनुलक्षीकृत्य परिणयति अग्निं परितः सर्वतो अभिनयति प्रथमं दक्षिणातः प्रा
प्लावाह ॥ उत्तरातः प्रथमं प्रथममग्रे उत्तरतनुत्तरपार्श्वे अभिपरिणयति ततः
प्रदक्षिणक्रमेण पूर्वपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे अपरपार्श्वे उत्तरतो अश्वमा
क्रमयति तमुत्तरार्द्धेनाग्नेरंतरेणापरि ॥ अतः प्राचं नयति तं दक्षिणातं प्रत्यं
चं तमुदंचमिति श्रुतत्वात ॥ प्रत्यंचमागतं विति मवध्याप्य परिणयेत्यारज
ति पश्चाद्वत दक्षिणपार्श्वे परिणीयमानम अश्वं प्रत्यंचं प्रत्य[illegible] एवमागतं

पुच्छाद्दक्षिणतः स्थापितां चितिमध्याप्य ततो परपार्श्वेऽध्वं परिणीय तीर्थेनाव
तीर्य पश्चादुदङ्मुखः सृजति पशुवद्वैशान्तीं दिशं प्रति अथैनमुदञ्चं प्रसृजति तस्या
नोऽयं धुरि तिलव्याप्तं प्रसं चयं तमेतां चितिमध्याप्यतीति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ उ
त्तरवेदेः प्रोक्षणाद्यासंभारनिवपनान्तं कृत्वोत्तरवेदिमपरेणाति छन्यजमा
नोमत्यिग्वृक्षामीति यजमानेति अयमुत्सृज्यमानाग्न्यर्थं धर्युर् उत्तरवेदिप्रोक्ष
णाद्दिं इन्द्रघोषस्त्वेति प्रतिमंत्रमुत्तरवेदिप्रोक्षणादीरभ्यासंभारनिव
पनान्तं कृत्वा संभारनिवपनात्प्रकृ नाभिव्याघारणास्कृगुधमानांतं कृत्वोत्त
रवेदिमपरेणाति छन्यजमानामत्यिग्वृक्षामीत्यमुं मंत्रं जपति अग्रे अग्नि
मोत्तरवेदिकं कर्मजत्वात् मन्नग्निं गृह्णीत आसन्नग्निं गृहीत्वा सरु सामगा (प॰)
यन्ति पुच्छ रपसमुपदधातीति श्रुतेः । तथा आसन्नग्निं गृह्णीते वेष्यन्स
गृह्णाति मृयिग्वृत्वाम्यग्ने इति । सवैति छन्नात्मन्नग्निं गृहीत्वा उपविश्य दिना
नीति च श्रुतेः अत्रोत्तरवेदिं वाऽनुत्तरवेदिं संस्कारकं प्रोक्षणादिव्याघारणांतं आ
तरणवदनुस्मृतिः स्त्रचकारः पैतुदारवाधत्रैक इति । पैतुदारवादिसंभारणामग्निसं
स्कारार्थत्वात् अग्निं निदधानो प्युक्तत्वाद्वत त्रैवनिवपनं प्रयुंजनात्रेति अत्रत्वाम
यो दामयमाङ्गनाभिविधो अर्धं संभारनिवपनादिति । अर्धमन्नग्निमिति अर्धमन्ति

नं१

शरीरे अग्निविसाधिदेवतां गृह्णीते मंत्रवचनो छायितैर्वेनसाविष्य नयज
मानः कुतएनतगृह्णीत इत्यात्मनेपदश्रवणात् । तदुसर्वा अशिष आत्मन्गृ
ह्णीत इतिवचनात् ननु चगृह्णीते चेष्यन्निति सामानाधिकरण्यश्रवणाध
ध्वर्य्योरप्यत्वध्वर्युः सर्वात्मनिगृह्णातीतिगम्यते । तद्यावगृह्णातिमपिगृह्णाम्य
५४ ग्ने अग्निमितिपरस्मैपदमपिप्रयुक्तं नैषदोषः । यजमानेनापि संविधास्त्वा
द्वेष्याग्नवस्यैव परस्मैपदमयजमानव्यापारवचनाद्यातोनैवविरुध्यते क्रि
याफलस्याविवक्षितकर्त्रभिप्रायत्वे परस्मैपदमेव भवति । अस नः पुरो
पिंडात्मका दत्तमग्निं जनयति तदध्वर्युः कोनाध्वर्युणाचीर्यमानत्वात् । सर्वाणि
छन्नितियजमानस्तिष्ठन्नाल नग्निं गृह्णातितो ध्वर्युशरीरे गोपविश्य वि
नोतीति ३ सर्वं ॥ सत्यसाम गायति । अधिकारायजमानएव सत्यसंज्ञकं
सामगायति । अथसत्यं साम गायतीति श्रुतेः समाख्यानाद ध्वर्य्योः प्राप्नो
ति छंदोगवचनाद्यजमानएव गायति । तद्याच छंदोगसूत्रं पुष्करपाला
शदुपधीयमानेषु गायेत् पुरुषस्य यमान्न[illegible] चरांकोत्स् व्याहृति साम्ना
निगायपये यजमाने हं सत्यं पुरुषो भूर्भुवः स्वरितीति ३ पुष्करपर्णमुपा
धाति स्त्रवेपर्ण[illegible] ततोध्वर्युः स्त्रवे कुशस्तंवस्योपरि पुष्करपर्णं कमलिनी

पद्ममुपदधाति नुरवासं भरणावत्। अपां पृष्ठमसीति मन्त्रेण पुष्करपर्णं तेनोप
दधाति दिवो मात्रयेत्यनेन विमार्ष्टि। रसेनावभ्यते। अथ पुष्करपर्णमोमु
उपां पदधातीति पृज्ञस्यांपृष्ठमसि दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्वेत्यन्तं भिमापृ
ति च श्रुतत्वात् ततो निसे। मादपित्वाम्न्द दृहसाधिवदतित स्या क्वो बंधुरिति
श्रुतेः पुष्करपर्णे चोष्ठ संभरणायत्व जनतं तद्देवेति कर्कः अनियतमित्यन्ये
नुपधान ऽप्राग्ग्रेनाधर्पुर्गाकार्यं मानवैविशेषात्पुष्करपर्णे प्रस्यग्धारम
धस्तान्नाभितपायो निरसी सुपदधातीति। तस्मिन्कम धः पिंडं ब्रह्मजज्ञा (सू.७)
नमिति तस्मिन्पुष्करपर्णे अधः पिंडरुक्मं ब्रह्मजज्ञानमिति मन्त्रेण प्राङ्मु
खोध्वर्युरुपदधाति ततो निस्ये। अथ रुक्ममुपदधाति इति घ्रज्ञस्य हिरण्मयोन
वतिपोतमंडलकविर्ठेशतिन वोधस्तस्यान्तोबंधुरधस्तान्निर्बाधमुपदधा
ति तं पुष्करपर्णे उपदधाति ब्रह्मजज्ञानं मादपित्वाम्न्द दृहासाधिवदतीति वक्ष्म
तत्वतं स्न्ब्ध्वयः प्राक्कंठ धतः स एव नान्यः नाशाप्तेतु प्राय। अन्तं रुक्मान्यं संयाघो
पदध्यात्। नु स्त्रानं प्राचर्ठ हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्यपगर्भ इति ततस्तस्मिन्सवेन
नु स्त्रानं प्राचं हिरण्यपुरुषमुत्तमं प्रमयं पुरुषाकारं हिरण्यपगर्भः समवर्त्तत
ताग्रे इत्यस्य स्कंदेति घाम्यां मन्त्रं। प्राङ्मुखस्त्वध्वर्युरुपदधाति प्रां चमुपदधा

तिहिरण्यगर्भ इति द्वाभ्यामुपदधातीति त्रिष्टुभ्यां सादयित्वा सूददोहसाधिवद
तितस्य पत्नी वधुरिति अनन्तत्वात्। प्रांचं प्राक्शिरसमिति याज्ञिकाः प्राङ्मुखमिति
वासुदेवः प्रांचमुपदधाति प्राग्रेषोग्निश्चीयत इति प्राङ्हिरण्यो ग्निविस्प
ष्टतरं चीयते पुच्छस्य पश्चात्करणादित्यभिप्राय इति हरिस्वामिनः स यत्प्रांचं पु
रुषमुपदधाति प्राच्यो मुखो चात स्वर्गलोकमीप्सत इति। तथा श्रुति यदुत्तानं पुरुषमु
पदधात्युत्तानेस्य चानुवाप्तानमुलूखलमुत्तानामुखातमुत्तानश्चीयत
त इति अत्र मानवे विशेषः रुक्मे सौवर्णं पुरुषं प्राक्शिरसमुत्तानं हिरण्य
गर्भ इति द्वाभ्यामुपदधातीति अत्र च प्राक्शिरसमुपधानमुक्तं प्राङ्मुख
स्यानुत्वक्यस्याभिमतमिवाभातियेन पांचं पुरुषं प्रत्यंच कूर्मं प्रत्यंचिपशुशी
र्षाणीत्याह प्रांचो वा यंति नुन्नं चो यंतीत्यादौ तदिदमुलूखलदर्शनाच्च प्राङ्नासीत इ
त्यादौ च प्राङौत इत्यादौ तत्र विपरीतस्यापि दृष्टत्वाद्वचनांतरानुरोधाद्वा प्राक्शि
रस्त्वमपि पुज्यते। अतस्तथैवानुष्ठेयं॥ पुरुषे चित्रे सामगायति। पुरुषे
इत्यालंभसप्तमीयं यथा अथ हिरण्यं वाचयतीति अथा जायां पत्नीं वीन
मुख्यां वाचयतीत्यादि। अतः पुरुषमालभ्य शाखांतरा यजमान एव चित्रे चि
त्रलिंगकेकयानाद्धि चैत्रे इत्येतस्मिन्। चित्रशब्दवति मंत्रे सामगायति। अथ यसा

18

मगायतीति प्रज्ञस्य पुरुषेगायति चित्रेगायतीतिश्रुतत्वात्। एतच्च स्वशाखाविहि
तं छंदोगानां तु पुरुषेपुरुषसामगानं विहितं चित्रलिंगके गानं तु मत्र्च विषयमि
ति व्यवस्था छंदोगसूत्रकारेणात्तत्वात्तितत्र शाखांतरं मूलं भविष्यति।। एवं
गणपरीत्यात। अतःपरं विहितकार्यार्थगमनागमनेष्वकेनचिदपि अयंहि ह
रामयः पुरुषः एवंगणपरीत्यः अपरिगम्यः गतस्य पुरस्तात्प्रदेशेनदक्षि
णात्मकाशादुत्तरतोनगंतव्यं नचात्तरतोदक्षिणास्यामिति अपरेणोवपरी
त्यगंतव्यमित्यर्थः तमुपधायनपुरस्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिंनसादिति
श्रुतेः प्रागनुवोध्वंचनमध्वर्युणानकार्यमित्यर्थः।। नुपतिष्ठते यजमानो
नमो।स्त्वितियजमानोनमोस्तुसर्पेभ्य इति त्रिभिर्मंत्रैः पुरुषमुपतिष्ठते। तत्स

५५ मीपि स्थितात्तं विलोकयं यजमानो मंत्रान्यठेदित्यर्थः अथसर्पनामैरुपतिष्ठ
त इति प्रज्ञस्य नमोस्तुसर्पेभ्य इति त्रिभिरुपतिष्ठत इति श्रुतत्वात्।। उपवि
श्यापंचगृहीतं जुहोति पुरुषेग्निणा घृपाज इति प्रत्यंचं प्रतिदिशं परिसर्प्यं

हि मं ३ ततो ध्वर्युराज्यं संस्कृत्य पंचगृहीत्वाग्निमारुह्य पुरुषसमीपेनुपविश्य
तत्पंचगृहीतं पुरुषे पुरुषस्योपरि जुहोति कृणा घृपाज इत्यादिभिः

पंचभिः र्जग्निः प्रत्यंचं किं ज्ञात्वा प्रतिदिशंपरिसर्पेणा मुपलेमाभी क्षोपरि

स्थपरिस्थेस्यर्थे परिसर्पमिति सृप्तगतौ प्रतिदिशं परिगस्य परिगम्य स
र्वां सु दिक्षु गत्वा गत्वा गत्वा जुहोतीत्येक त्रच्छित इत्यर्थः तदेव पंचगृहीतं विभ
ज्य पंचवारं जुहोति। अथैनमुपविश्याभिजुहोतीति यज्ञत्याज्येन जुहोतिपं
चगृहीतेनाग्नेयीभिस्त्रिष्टुब्भिः सर्वतः परिसर्पमिति कृतत्वात उपविश्येति अनुपक
रणां जुहोति स्वादेवघ्रास्तेः। नुपविश्य मदमाभिजुहोतीति वत्सः। नुपवेशन ग्रहणा द्य
पजमानो जुहोतीति कर्दयः तदयुक्तं वचनाभावात अध्वर्युरेवेति हरिस्वामिनः
स्वपरे स्वाहुः अत्रोपविश्येति यत्राप्य त्रपरिक्रम्य परिक्रम्य परिक्रियते तत्त्र
छते वकर्त्तव्यं यथा परिक्राम ठं समार्ष्टी स्यग्नि संमार्जनं वातहोम यो ऽजनादि
कं च।। प्रत्येत्य दक्षिणात।। प्रथमं पुरुषस्य पश्चादाज्यमुरव आसीनो ध्वर्युः कृ
णु ष्व पाज इतिमंत्रेणा पंचगृहीतस्य पंचमांशं पुरुषस्योपरि जुहोति ततः ध्रा
यात्तरतो दक्षिणामुखमनुपविश्य स्तव भ्रमास इति जुहोति ततनु छाय पुरस्ता
त्प्लक्षमुखमनुपविष्टं प्रतिस्पश इति जुहोति। ततः प्रत्येत्य यथागतं प्रत्यागत्या
परेणा पुरुषं दक्षिणतो दक्षिणास्यां गत्वा तत्रोदङ्मुखमनुपविष्टो जुहोति तु
दग्न इति ततः प्रत्यागत्य पुनः पुरुषस्य पश्चात्प्राङ्मुखमनुपविष्ट ऊर्ध्वो भवेति
जुहोतीति। पश्चात्प्रथमांत प्रथमात्स्यहोमकर्मणि पश्चात्प्राङ्मुखमनुपविष्ट।

धूर्पुं करोति। तथा च श्रूयते। सर्वतः परीसर्पमिति प्रज्ञस पश्चादग्ने प्राङासीनो
योत्तरतो दक्षिणा। अथ पुरस्तात्प्रत्यङ् अथ जघनेन परीत्स दक्षिणात नुदङासीन
स्तदक्षिणावर्त्तकेवध्व्यानुपरीत्य पश्चात्प्राङासीन इति अस्यार्थः। सर्वतः
सर्वासु दिक्षु परीसर्पं परीत्स्य परीत्सनं पुरुषमभिजुहोति कथं परिसर्पेण
मत आह पश्चादिति। प्रथमं तावत्पश्चात्प्रतीच्यां दिशि प्राङ्मुख आसीनो
ऽभिजुहोति। ततः उत्तरपार्श्वे दक्षिणाभिमुख आसीनो जुहोति। अथ पुरस्तात्प्राच्यां
दिशि प्रत्यङ्मुख आसीनोऽभिजुहोति। अथ पुरुषं जघनेन परीत्य दक्षिणपार्श्वे
नुत्तराभिमुख आसीनः। अथानुपरीत्य। अनुचाङ्कः पुनरपि दक्षिणपार्श्वा
त्प्रत्यागत्य पश्चात्प्रतीच्यां प्राङ्मुख आसीनोऽभिजुहोति। एवं परीसर्पमभि
जुहोतीति॥ पुरुषमवष्टाघोरस्यास्य बाह्वोः प्रापणात लिखति। यजमानः
स्वेनोरसा हृदयेन अस्य पृष्ठस्यात्रयाम ध्येनुपहितं पुरुषमवष्टाघ दक्षि
णोत्तरायतौ स्वौ बाहू प्रसारयति। तयोर्बाह्वोः प्रापणात धूर्पुं लिखति चिह्नं करो
ति स्रुचो रूपधानार्थं दक्षिणात नुत्तरतश्च स्थानमंकयतीत्यर्थः॥ तत्र स्रुगुपधा
नं प्राच्योः तत्र तयोर्बाह्वोः तत्तले रेखयोः। प्राच्योः प्रागग्रयोः स्रुचो रूपधानम
धूर्पुं करोति। अथ स्रुचावनुपदधातीति प्रज्ञस स संप्रसृपः पुरुषमाकाशपथ

त्राभ्याप्नोतीति तथालिखेनानुपदध्यात्सेषहैतयोलोक इति श्रुतत्वात्। अस्यार्थः स
संप्रसृतः आत्मीयमाकाशयाद्धिगोर्जंनमेतद्बाहुरं पुरुषस्यात्मनश्चांतराले
आकाशं सुषिरं करोति अकाशयतीतत्कोरतीतिणिचु पुरुषं न स्पृशतीत्यर्थः।
तदाकाशयत यजमानः प्रयुक्ते आकाशयतीति हिरण्यपुरुषमस्पृष्टमुरसाच्छा
दयतीत्यर्थः एवमुरं आकाश्यैरसा पुरुषमस्पृष्टमवछादयन्नदेशे प्रसा
रितबाहुः प्राप्नोतीतन्नलोखे अध्रुवपुराणलिख्येनैतच्चानुपदधीतेति हि यतरुभयो धा२
र्लोकः स्थानमिति हरिस्वामिनः काष्ठमयीं मयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां
बाहुमात्रीं दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि लिखितस्थाने काष्ठमर्ये श्रीपर्णील
स्यविकारः स्रुच्चैव काष्ठमयमयी। तां स्रुचं पाणिमात्रपुष्करां बाहुमात्रीं यजमान
बाहुप्रमाणामुपदधाति स्रुचवामेवंविधप्रमाणस्य प्रागुक्तत्वादिस्याभिप्रा
यः एवं सर्वपक्षे कृतेऽसिद्धांतमिणामुपदधाति स्रुचवामेवंविधप्रमाणस्य
प्रागुक्तत्वादित्याभिप्रायः एवं सर्वपक्षे कृते सिद्धांतमाह स्रुचप्रमाणस्मा
त्रीवा सामर्थ्यान अथवा पादमात्रीमेव स्रुचमुपदधाति न बाहुमात्रीं वा
शब्दः सर्वपक्षनिरासार्थः कृतएतत। सामर्थ्यात् पादमात्री प्रथमापावो
त्तमापां चिस्रारुपदध्यादिति विशेषश्रुतेः सामर्थ्यादित्यर्थः अस्ति हि विश

यथ श्रुतेः समानश्रुतिबाधे सामर्थ्याच्छ्रुतः प्रादेशमात्रीमेवोपदधाति। न बाहुमात्री
मिति सिद्धं॥ घृतस्य स्रोमसि मम स्योनेति तां काश्मर्यमयीं प्रादेशमात्रीं दक्षिणां षडङ्गुला ध्रं २
विपुलां स्रुचं घृतस्य स्रोमासि प्रागग्रामग्ने स्योनेते जससादयाम्यग्निमु ध्रुवेति मन्त्रेणाह
वनीयात् प्रागुखमनुपविश्यमनुपदधाति। अनुपधानं च कुशास्तरणेनापगच्छत्कार्य
स्रुचः साम्यत्वात् कुशैरस्तीर्णमिति प्रागुक्तत्वात्। काश्मर्यमयीं दक्षिणात उपदधा
तीति यथा घृतेन हरसी भवतीति च श्रुतत्वात्॥ एवमौदुम्बरीमुत्तरतो यद्धिस्रो
मिन्दुस्यप्लवेति। एवमित्येवं विधामेव प्रादेशमात्रीमौदुम्बरीमुदुम्बरवृक्षनिर्मितां
स्रुवं दधिस्रुमसि मुत्तरतमुत्तरस्यां दिशि प्रागग्रामेव प्रत्यङ्मुखो ध्रुवमुपद
धाति। अथ परेणापुरुषं परिक्रम्य इन्दुस्य प्लवो ज सादयामि। भुवा यज्ञस्येति मं सा १
त्रेण। अथौदुम्बरीमुत्तरतनुपदधातीति प्रत्यक्षं इन्दुस्य प्लवो ज सादथ्वालस्रो
भवतीति च श्रुतत्वात्। स्रुचाः प्रत्येकं निरसे॥ भिन्नदेशत्वात्। तथा श्रुतिः ते
तेनानोपदधाति नानासादयति नाना सद देह संविदन्ति नाना हीमौ
बाहू इति॥ तिरश्चीं वैक एके शाखिनः स्रुचौ तिरश्चा दक्षिणोत्तराग्रे अनु
पदधाति। कृतः बाहुसंस्तवान्वयोः तेहके तिरश्चानुपदधाति तिर्यंचो वा इमौ बा
हू इति श्रुतत्वात् बाहुहिपुरुषस्य प्रसारितौ दक्षिणोत्तरायो भवत इत्यभिप्रायः

अर्धपञ्चमं गते स्रुचाविति सर्वेषां मतं अतः प्रागनूकमभित अनुपृष्ठं चतुर्थेलो
केवलि रूपधेयेनुद्गनूकस्योपरि अर्धदिक्कयाम ध्येनुत्तरतः। स्रुग्द्वयोरं
तरालेपाकभागद्वय पूर्वापरायतं भवति यं यथानुपदेनुभवति नु स्वायामह
त्वादिति॥ स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां धृत्वा सीदतीति ततो धर्यं नुत्तरस्मात् प्रदेशा २५
द्परेण पुरुषं प्रत्यग्गत समध्ये प्राङ्मुखमनुप्रविश्य पुरुषे पुरुषस्योपरि स्वयमातृ
ण्णामुपदधाति ध्रुवासि धरुणेत्यादि नाध्रुवामीदं त्यंतेन कंडिकाचतुष्टयेनास्वय
मातृण्णा शर्करस्याप्रसिद्धार्थत्वा स्वयमेव तदर्थमाह शर्करापाषाणमयीत छिद्रा रि
द्रां स्वयमित्युत्कादकृत्रिम छिद्रयुक्तामित्यर्थः। स्वयमातृण्णामुपदधातीति
प्रज्ञल्यतामनंतर्हितां पुरुषादुपदधाति नुत्तरामिति च श्रुतत्वात्। अनंतर्हितामव्य
वधानकया अव्यवहितां पुरुषात् देशत संलग्नामित्यर्थः नुत्तरामिति पुरुषस्यो
परिनपार्श्वतः कृतमेतत्। कथमेष पुरुषः स्वयमातृण्णवानभिनिहितो भवती
ति वचनात्। तस्या अधिकं च पुरुषशीर्षस्योपरि कार्यं यथा शिरः प्रसातृण्णं स्पृश्य
तिमान वेदर्शनात् ततो नित्यस्ये। सादयित्वा सूददोहसाधिवदतीति श्रुतेः॥
भूरित्येतस्याः ठेसाम गायति एतस्यामिति एतां स्वयमातृण्णामालभ्य यजमानो
भूरिति व्याहृतसाम गायति॥ अन्यत्रापि व्याहृतिषु न केवलमत्र प्रथम चित्ता

चैव। अन्यत्रापि च तृतीयायां पंचम्यां च व्याहृतिषु आधारभूतोस्तु यजमानः
स्वयमातृण्णामालभ्य सामगायति भुवस्त्वस्यां च्चीयायां स्वरित्यस्यां पंचम्या
मिति। अथ स्वयमातृण्णासु सामानि गायतीति प्रजल्पसवेभ भुवः स्वरित्येता
स्तु व्याहृतिषु गायति तानि वै नानाप्रस्तावानि समाननिधनानि तस्मात्स्वर्ज्यो
तिर्निधनानीति च श्रुतत्वात्। मूर्धन्यग्निवती इष्टकां तस्यां पुरस्तात् भूमिप्राप्तां कां
डात्काण्डादिति ततनुत्त्रा। भिमुखमनुप्रविश्य तस्यां स्वयमातृण्णातः इवं लोके
अर्द्धेषघासके भूमिप्राप्तां मनानिदुर्वायाः स्वयमातृण्णायानुपरि अग्रा
गापुरस्तात् भूमौ काण्डात्काण्डादिति द्वाभ्यां। अथ दूर्वेष्टकामुपदधातीति प्रज
117 स्योऽमनंतरहिता ॐ स्वयमातृण्णानुपदधाति नुत्त्ररीत या मास्या सम्
त्लसा ग्रात्त स्तकांतायेवया स्वयमातृण्णायामुपहिता भूमिं प्राप्नुया
देवमुपदध्यादिति काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीति द्वाभ्यामुपदधातीति च श्रु
तेः ततानिखे। सादयित्वा सूददोहसाधिवदतीति श्रुतेः॥ दूर्वेष्टकां
मुत्तरगाः यानुत्तराव स्वमात्राद्विपगुणघा अथाद्वातां ऋष काल्लासाम
के कां हवे वेस्त वैपहिते य काये त्याद शतः इवद्वादृवामुपदधातिः त
घटेनाः प्राचीमुपदधातीति श्रुतत्वात्। लाघवार्थमिदमुक्तं। तेन प्रति

राम २१

स्तु च मतस्मिद्धांतथापि यास्तु इति द्वियजुषं द्वितीये स्वयंछकायाः पूर्वामिति रे
तःसिचोर्द्वियजुषः पूर्वो । प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषं रेतःसिक्प्रत्यक् पूर्वां ज्ञातव्यमधु
श्च माधवश्चेति विश्वज्योतिषः पूर्वो । अषाढाऽसीत्यषाढां ज्ञातव्याभ्यां पूर्वामिति ॥
यास्तु इति द्वियजुषं द्वितीये यास्ते अग्ने यावा देवा इति द्वाभ्यामग्न्याद्वियजु
षं द्वियजुः संज्ञां यद्यामिष्टकां प्रमन्दरास्मुदमनुखो धर्युरात्मनो मध्या द्वि
तीये प्रथलोकेनुपदधाति स्वयंछकायाश्च उत्तरं संज्ञानां एकाक्षा द्वानक्रम
ध्ये एव एकाक्षेमुत्कत्वात अथ द्वियजुषमनुपदधातीति प्रज्ञस्ततामनंतरं हेतां
स्वयंछकायानुपधावतियास्ते अग्ने सूर्ये रुचो यावा देवा सर्वेषु इति द्वाभ्यामु
पदधाति सादयित्वा सूददोहसाधिवदतीति वक्तत्वात । ननु द्वितीये लोकेव
चनं विना कथं द्वियजुषमनुप धानमित्येकां त्वायामाह । उलूखलस्य रेतः
सिग्वेलायाम रत्निमात्र अक्तेः । उलूखलस्य रेतः सिग्वेलायां कृतस्यारत्नि
मात्रेनुपधानश्रवणात । अथोलूखलमुसलेनुपदधातीति रेतःसिचोर्वेलया
पदधाति नुत्तरे अरत्निमात्रेरत्निमात्रायत्नमघन इत्युत्तरतो रत्निमात्रे रेतः
सिग्वेलायामुलूखलस्योपधानं विहितं यतः अतो यद्यपि द्वियजूषो द्वितीय
लोकेनुपदधानविधायकं वचनं नास्ति तथापि एवं गम्यते कुतः ते अनंतर्हि

तेद्वियजुष उपदधातीति रेतःसिचोर्द्वियजुषश्चानंतर्य्यान श्रवणात्। निःसं
दिग्धं च रेतःसिचोस्तृतीयेलोकेनुपधानं नुत्तरतो रेतःसिचि विलायां भूतस्यो
लखल स्यारत्निमात्र इति श्रवणात् अरत्निश्चव्यवधानेन भवति। रेतःसिच
नातो वीगरत्न्यवधि ते चैतदामवे घद्वा द्वियजुर्द्वितीये लोकेनुपधीयते।
अतो द्वितीये लोके द्वियजुषनुपधानमिति सिद्धं॥ विराडग्रराडिति रेतःसि
चौ प्रतिमंत्रं ततो द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे इष्टके पर्येप्रा
ग्लत्सराणां अनवाम भितो विराडग्रराडिति प्रतिमंत्रमुदङ्मुखमनुपदधाति अथ्या
लं। विराडिस्तु नरांस्वखराडिति दक्षिणां ततः सज्ञत्न्येपारक्षवोदनास्वक
देशास्तुतं त्रेणैतिवचनात्। अथ रेतःसिचानुपदधातीति प्रजल्पविराडग्रति
रितिनानोपदधाति नानाहीमौलोकौ सज सादयतीति श्रुत्वान्। तथा तेत्र्युनं
तर्हे ते द्वियजुषनुपदधातीति वा॥ प्रजापतिरितिविश्वज्योति र्यां प्रजापति
ष्ट्वा सादयत्विति मंत्रेण रेतःसिक्स्थां पुरस्ताद्विश्वज्योतिषं प्रथमां यमान जा८
ञ्तां पर्घं प्राग्नस्तरामुदङ्मुखोनवेकेनुपदधाति अथ विश्वज्योतिषमु
पदधातीति प्रजल्प तामनंतर्गैतां ठरेतःसिक्ष्मामुपदधाति प्रजापतिष्ट्वा
सादयित्वा स्तददो हसाधिवदति तस्यो क्तो बंधुरिति श्रुतत्वात्॥ ज्ञतव्ये मधु

च माधवश्चेति मधुश्च माधवश्चेति मंत्राभ्यां ऋतव्ये विश्वज्योतिषः पुरस्ता
त्संलग्ने द्वे पश्चात्प्राग्लक्षणे अनूकमभितनु दक्षिणमुखेनुपदधाति । अथर्त
व्येनुपदधातीति नामनी मधुमाधव इत्येते एनयोरेते नामभ्यामेवैने एत
दुपदधाति सञ्ज्ञास्यादयति । ते अनंतर्हिते विश्वज्योतिषमनुपदधातीति व
श्रुतत्वात् । नामनी मधुमाधव इत्येते एतयोश्चैत्रवैशाखयोर्मासयोः ततश्च
नामभ्यामेवयुक्ते एते तल्लक्षणके इष्टकेनुपदधाति । अतश्च प्रत्येकमेकैके
ना नाम्नोपधायततो द्वे अप्यालभ्य वासंतिकावृत्त अग्नेरंतः श्लेष इत्यादिः
साधारणो मंत्रशेषः पठनीयः । अत्र सादनमंत्रो मध्ये पठितएव अतः प
श्चान्न भवति ॥ अषाढासीति सषाढां अषाढासि सहमाना इत्यनेन मंत्रे
णाषाढां संज्ञामिष्टकां पञ्चाङ्गुलां पश्चात्प्राग्लक्षणामेतयोर्भ्यां पूर्वां संल
ग्नामनूकेन दक्षिणमुखेनुपदधाति अथाषाढामुपदधाति प्रजसतामेवी
र्धेनुपदधाति तामनंतर्हितां मत्व्याभ्यामुपदधातीति श्रुतत्वात् ॥ स्वयमा
तृण्णारेतः सिग्विश्वज्योतिर्जित्व्याषाढासुलक्षणानि कृत्तरक्षां वेला
र्थानि । मध्येत्यूर्तीतं यावद्दिष्टकानामुपरि प्राचीरज्जुं विस्तार्यंतस्यां रज्ज्वां स्व
यमातृण्णारेतः सिग्विश्वज्योतिर्जित्व्याषाढासुतद्रुपलक्षितेषु स्थानेषु ल

न्नगाणि चिन्वन्ति कुर्वतो वेलावधीनि। वेलास्वयमातृण्णात्प्रदेशानंतरं न्नानार्थो
नि। द्वितीयादिचितिषु रेतःसिग्वेलादिषु इष्टकांतरोपधानं विहितमस्ति। तदन्त
नार्थोयमुपायः। तद्यथा। प्रथमायां याष्टं स्वयमातृण्णामिंद्राग्नी इति। तथा द्वि
तीयायामश्विनी प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामिति विश्वकर्मन्निति विश्वज्योतिष
मुपरि सर्वस्या इति। तथा सर्वतोपाढावेला याः स्तोमभागा इति। तथा भुवः
श्व भुवि स्वस्यत व्येत सर्वपारपरीति॥ कूर्मं दधिमधु घृतेरनक्ति मधुवाता इति
मधुवाता इत्यादिभिस्तिसृभिः कूर्मं कच्छपं दधिमधुघृतैर्मिश्रीकृतैरिति प्रथमस
तमभ्यनक्ति दध्ना मधुना घृतेनेति गायत्रीभिस्तिसृभिरिति श्रुतत्वात्। मान
वेद ध्नामधुमिश्रणी एवं तं कूर्मं मधुवाता इति तिसृभिरभ्यनक्तीति। तथा
पश्चिकर्मंन विंदेत्कं कच्छपमुपदध्यात् यदि कर्कं कच्छपं न विंदेत् पुरोडाशं
कूर्मोज्ञतिं अपपित्वा हिरण्मय कच्छमुपदध्यात् उभयतो हिरण्यमिस्त्वके इति॥
वाल्मुके च॥ कूर्मं दधिमधुभ्यामनक्तीति। अतोभिश्चैरेवांजनं॥ अग्नि
मात्रे पादे दक्षिणानां वक्षसुपरि प्राचीपुरुषमभिमुखमपांगं भजन्ति
तितिसृभिः कूर्ममुपदधातीति शेषः। अथापादंदक्षिणोनापादायादक्षि
णस्यां दिशि अरत्निमात्रे पयालोकद्वयमन्तरालमुक्त्वा तृतीये पयालोके

अववा सुहर्वमेवत त्रस्यापिता सुपुरुषसंबं अपांगं भंनिनितिसनिर्जेष्ठिः
कर्मसुपदधाति नुदस्य खः नुपधानानंतरमेव सादनास्ववैहर्वस्योपरि
ष्टादप्यवकानिदधाति। अत्र कर्मस्थाने अधर्यवोवटं खातं त्रोदकमासिच्या
वकाः प्रस्यार्य कर्मसुपधायावकाभिरुपरि प्रच्छदयंतीति शिष्टाचारः एवं
ज्ञेत कर्मः कियंतं कालं जीवतीति तथानुष्ठेयं॥ घट्टयति मध्यमयाति संगां
मध्येमध्यमयाचौ समुद्रनिस्पेतयान्न चालस्ताः स्थितमेव कर्म घट्टयति कंप
यतीत्यर्थः। अथैनमेजयति चौ समुद्रनिति आतत्वात्। कर्मसुपदधातीति
घटनान्यदक्षिणातो वादाये अग्निमात्रे तपुरस्तात्पुलं च समुपदधाति पुरुषम
भ्यावर्त्ती। अपांगं नं सीदेति त्रिभिरुपदधाति। अववकाः प्रस्ताद्वर्वत्सव
काउपरिष्यात सादपिताहदृदोह साधिं वदतीति च श्रुतेः [illegible]। तथा अ
थयत्पुलं च कर्मसुपदधातीति वचनात्पूर्वसुपदधाति नान्यतं॥ उलूख
लमुसले स्वयमातृस्मामुत्तरेणाग्निमात्रे उदुबरे प्रादेशमात्रे व उरुअ
मुलूखलमध्यसंगृहीतमूर्द्धवत्मुसलं दक्षिणामूलूखलात् क्षेः क
र्मणीति। स्वयमातृस्मामुत्तरेण स्वयमातृस्मायामुत्तरस्यां दिशि स्व
यमातृस्मामध्यादरत्निमात्रे रतीयेलोके नुलूखलमुसले नुपदधा

तिविष्णोः कर्माणीति मंत्रेण सहैवाप्रत्यङ्मुखः किंलक्षणेनोलूखलमुस
ले औदुंबरे नु उदुंबरवृक्षविकारे किंप्रमाणे प्रादेशमात्रे तत्रोलूखलं चतु
रस्रं चतुष्कोणं मध्यसंगृहीतं मध्यप्रदेशे संकुचितं प्रयोजनाभावा
दखातं ऊर्ध्वमुपदधाति मुसलं च वृत्तं वर्तुलं नुलूखलाद्दक्षिणेनोपद
धाति। अथोलूखलमुसले नुपदधातीति प्रजल्पते रेतःसिचोर्वेलयोप
दधाति अरत्निमात्रे प्रादेशमात्रे भवतः उदुंबरे भवतः चतुःस्रक्ति भव
ति मध्ये संगृहीतं भवत्युलूखलरूपतायाः इतितयोः शिष्टं मुसलं तद्वृत्त
मिव भवति तद्दक्षिणेनानुपदधाति। तथा विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वे दे प.८
वत्ययोपदधाति द्वे उलूखलमुसले सज्जसादयति समानंतत्कोऽतो
निष्क्रांतत्वात्। अर्धपर्वे चैते नुलूखलं ख्वा नेननुपधेयः नुत्तानमुलू
खलमिति श्रुतत्वात्॥ ननु कर्मण्यपि अरत्निमात्रं पाठाद्दक्षिणेनेति सूत्रि
तं इहापि स्वयमातृण्णायामुत्तरेणारत्निमात्र इति श्रुतावेमेवमेवानयत्र
तत्कथं समानप्रवणे तत्र लवेषम्यते अत्र चते रेतःसिचोर्वेलयोपदधा
तीति नुलूखलमुसलयोः रेतः सिग्वेलायामुपधानं प्रवणाद्बलान्म
ध्यादरत्निमात्र इति व्याख्येयं। ननु स्वयमातृण्णाया इति कर्मस्युणवं

विधानियतस्थानोपधानोपधानाभावाद्दक्षिणतो बाह्याया अरत्निमात्रे इ
ति श्रुतत्वाद्बाह्यादेवावधिर्नतु तन्मध्यं तेनाबाह्यादिकर्मयोरंतरालोपधालो
कद्वयमेव भवति। इह तु स्वयमातृण्णोलूखलयोरंतराले सार्द्ध एकः उपधालो
क इति विवेकः॥ उलूखलमनु उखां नत्वोपशयां पिष्ट्वा मुष्य पुरस्तादुखायासे
पुखां पूर्वमुलूखलस्योपर्युखां कृत्वा तन्मीमेकृष्णाप पिष्ट्वा ततनुपश
यां पिष्ट्वानुखायाः पुरस्तान्मृन्मोमुष्य प्रक्षिप्य ततो ध्रुवासि धरुणेत
इति द्वाभ्यां मंत्राभ्यामुखामुपदधाति यत्रोक्तं। अथोखामुपदधातीति श्र
त्यायोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजं उखां नत्वा पुरस्तादुखाया अनुपनिवपतीति
श्रुति क्रमेणात्र पदार्थानुष्ठानमिति कर्काचार्यः हरिस्वामिनस्तु लोकाः ख्या (ख्या)
नमुखायां अनुलूखलस्योमुखां कृत्वा अथानंतरमुपशयां मृदं पिष्ट्वा
पुरस्तादुखाया अनुपनिवपति। एवमत्र अयं क्रमे विपर्ययस्य संबंधः सूत्र
कारेण ज्ञातः मुलूखलमनुखां नत्वोपशयां पिष्ट्वेति ब्रुवता तस्याभिप्रायः
अयमर्थशब्दतु लूखलोपधानं तावन्नपेतितव्य वदितत्वात् तु उखोपधा
नमपि सकलं नापेक्षते उपधानमंत्रयोः पुरस्तात् पाठात् लोकभाजमनु
मुखां नत्वेति वचनात् परिशेषात् लोकभाजमुखां नत्वा थोपशयां पिष्ट्वा पु

रस्मादुखायानुपनिवपतीत्येषमरावसं धेयुरिति। यनुषोव सिकताह
रेमी वोत्तानोपधेया नरित्ना। यपस्सिपुरुषमुपदधातीति श्रुतत्वात्। त
थाऽत्र थास्यांपयश्ञानपतीति श्रुतत्वात् तथाऽत्र थास्यांपयश्ञानप
तीति प्रज्ञत्याधरी सिकताभवंस्तुन्नं पयोधरं हंहितनुन्नं पयस्तम रं
ध्य श्ञानयतियथातस्वतिपुरुषशीर्षमुपदध्यादिति च श्रुतत्वात्। त
थानुत्तानामुखांतदुत्तानश्चोपयतं इति श्रुतत्वाद् उत्तानां इस्रुत्तांनुपधानं
नेतरंनिसेद्धाभ्यामुपदधाति सादृपित्वासूद्देहर्संधिवदतितस्याऽत्रो
वधुरिति श्रुतेः॥ अत्र चोलखलोखानिखनं चेति पूरणं ज्ञतो त्वात्सा नं८
द्वहस्तप्रमाणांगर्तं खात्वातत्रोदृमुलखमुपधायतत्स्योपयुखोपधेयः।
पा॰ तस्यानुपरिशिरांसियथाश्वेष्टकाभिः समोच्छ्रायाणि भवंतितथोपध
यानि। अग्नेयुद्दाहीति पुरुषचर्ष्कस्तवाहुतीर्जुहोत्युखायां अग्नेयुद्दाहीति प्र त्रि५
द्वे॰ त्यचमुखायामुखामध्ये स्रुवाहुतीर्जुहोति। अथर्वसंस्थाप्योखायां पुरिस्तीर्य
चास्थनामभिर्जुहोतीति पद्धत्यां द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यामितस्यात्वंबुरग्ने
युद्दाहीति श्रुतत्वात्॥ नुपस्थानं वा संवत्सरभृतिनः संवत्सरमुख्या
ग्निभृतोऽयनासोसंवत्सरभृती। अथवा संवत्सरं भृतः संवत्सरभृतो

ग्निः सोऽस्यास्तीति संवत्सरभृती अत इति ठना वितीनि । न संवत्सरभृती असंव
त्सरतीतस्या संवत्सरभृति नो पेयुन्ना हीति ह्यभ्यां मभ्यामुपस्थानं वा भवति
स्वाहुतिलोमावा संवत्सरभृत्तिवत्स्तानित्यमेनहोमएव नोपस्थानं सप
दि संवत्सरभृतः स्याद्यादभिजुहुयात् सर्ववेत चे संवत्सरभृतः स्यादुपे
वतिष्ठेतेत्युपस्थानं विधाय तभिवेव जुहुयादिति होमस्यापि विधानात् ॥
प्रतिशिरः मस्तम स्वहिरण्यशकलान पंचपञ्चमुपदेयं च शिरांसि संति
त च प्रतिशिरः शिरः प्रेति सप्तहिरण्यशकलान् सुवर्णस्परवण्डानि प्रा
स्यतीति शेषः प्रत्येकं सप्तसप्त सप्तस्थे तेषां सप्तानां हिरण्यशकलानां प्रा
सनस्थानान्याह ॥ मुखेषु करोति सम्यक्स्रवतीति सम्यक्स्रवंति स्रवतिइ
ति मंत्रेण मुखे एकं हिरण्यशकलं करोति प्रास्यति । अन्ये षड्हिरण्यश
कलान्प्रास्यतीति पञ्चसु सप्त प्रास्यति मुखे प्रथमं प्रास्यति सम्य
क्स्रवंतीति अतलानि ॥ नु तरां द्वौ ॥ नुत्तराण्यपमारान्चेत्यादिमंत्राने
कप्रतीकोपादानेपि द्वौ द्वौ मंत्रौ प्रतीपाठ । परादिना पूर्वस्मिन्न्यपि नेकामंत्र
वाक्यत्वे त्वस्यादीनामाभदित्येवम येपमारंभः ॥ नासिकयोर्ज्वलेति । ज
वेत्यादरुचत्वेति द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोर्नासिकयोरेकैकं हिरण्यशकलं प्रास्यति । प्र

26

थमं सर्व्वनासिकायां ततो दक्षिणायां। एवमुद्गपवर्गो भवति प्रत्यं विहितान्नि शिरांस्यु
पधीयंते इति हरिस्वामिनो याज्ञिकाश्च। सप्त दुर्यपवतोन्नु प्रथमं दक्षिणायां ततः स
व्यायामिस्युक्तं। एवमेव चक्षुषोर्दक्षिणमतद्वयं च वेत्वतीह हचेत्वेतेहि लोकातिः
इह सव्यनासिकायां इह दक्षिणायामिति क्रमेणाभिनयः एवमुत्तरवापि॥ अहो
भौ सेत्वेति भासेत्वा ज्योति घ्नेतेतीह तिश्रुतत्वात्। अत्रादि शब्द इकारांतस्तथा
रेणाप्रदर्शितिः तयावदेस्यस सर्वनत्वोऽस्य त्रापि। तत्र अग्र हिरणी इति प्रासेनु
म भावो दृश्यते चक्षुरेतेषु धामीत्यत्रौ इति॥ आचर्याय भूदिदमिति अभूदिदं
विश्वस्य अग्नेर्ज्योतिर्येति घ्राण्यां मत्वा भ्याप्नुतिमंत्रैश्च त्रयो ध्येयाः कस्मै यो रे
केकं हिरण्यशकलं घास्यति। अभूदिदं वैश्वानरस्य चेतोऽ। अग्नेर्ज्योतिर्यांव
चेस्वानीतीह तिश्रुतत्वात् मंत्रविभागस्तु श्रुतोऽस्य प्रणवो क्तः एतद्रूपप्रथमं पु
रुषस्य शिरसि ततो ऽश्वस्य ततो गोः ततोऽवेः। ततो जस्येति। एतद्रूपं च पशुपदे
अथैकपशुशिरः पक्षे अर्हं॥ सर्वान् लोकास्मिन्नेके सकेशाविवनं एकपशु
पक्षे तस्मिन्नेकस्मिन्नपि अजशिरसि सर्वाणि हिरण्यशकलान्यं च गुणा
न्सप्तघास्यति। न ह्येकेपि पशोकः पशुर्भवति पंचैव ज्ञात्वा सप्त सप्तम्पस्मती
तिश्रुतत्वात्। अन्ये तु समस्तैव॥ तुर्यायां प्रसंचिता तानि पुरुषादीनां पंचशिरा

सि उखायान्नुखा मध्ये प्रसंचिप्य समुखान्युपदधाति प्रत्यङ्मुखं पशुशीर्षा
णुपदधातीति प्रज्ञप्तान्युखायामुपदधाति तान्युरस्तात्प्रतीचनुपदधाती
ति श्रुतत्वात् तथा अथ यत्स्वसंवं कूर्ममुपदधाति प्रसंचिप्य पशुशीर्षाणीति
चाएवं वाधोमुखान्यपितान्युपधेयानि । तथा श्रुतत्वात् । अथ यत्प्रत्यंचं कूर्म
मुपदधाति प्रसंचिप्य पशुशीर्षाणीनो चौरिष्टका इति । सहस्रदा इति पुरुषशि
र नुह्य घमध्ये । सहस्रदा असीत्येनेन मंत्रेण । पुरुषशिरनुद्य हस्तेन पु
रुषस्य समस्तकमुत्पाद्य नुखाया मध्ये प्यसनु परिवृत्त मार्गेण मंत्रेणोपद
धाति । अथ पुरुषशीर्षमुद्दल्लतीति श्रुतेः तथा अथैनान्युपदधाति पुरु
षं प्रथमम् मितिच । अश्वाव्योरुत्तरतः पूर्वापरे नुत्तरत इत्युखायामेवो
त्तरविभागे अश्वाव्योः शिरसी पूर्वापरे उपधेया पूर्वं मश्वस्य ईशानकोणे
अपरमेवेरुखाया वायव्यकोणे इति यथासंख्येन संबंधः अथैनानुपदधा
तीति प्रज्ञप्तमध्ये पुरुषमभित इतरा स्मनिति । तथा अश्वं वा विंवो त्त
रत इति श्रुतत्वात् गोजयोर्दक्षिणातः नुखायामेव दक्षिणतो दक्षिणा
भागे गोजयोः गोः अजस्य च सिरसा चकारात्पूर्वापरे नुपदधाति । आग्नेय
कोणे गोः नैर्ऋतकोणे अजस्येति गां चाजं च दक्षिणात इति श्रुतत्वात् एतच्च सूत्र

दे० भा०
२७

27

नमाच मुञ्जं। अथ क्रमेणोपधानमाह॥ अदिसंगर्भमिति प्रतिमंत्रं मंत्रक्रमेणा
पुरुषादीनां पंच शिरांसि अदिसंगर्भमिति प्रतिमंत्रं मंत्रक्रमेणैकैकं शिर उपदध्या
ति ननु सर्वेषां क्रमेणालभ्यादिसंगर्भमिति पुरुषस्य शिर उपदध्याति पय
सि पुरुषमुपदध्यातीति प्रजनत्वाद्दिसंगर्भमिति अनन्तानन्ता। अथोत्तरतोऽश्वं
वातस्य जूतमिति। अथ दक्षिणतो गामजस्रमिन्दुमिति। अथोत्तरतोऽविं वरू
त्रीमिति अथ दक्षिणतोऽजं यो अग्निरिति पुनश्च प्रति शिरांसि खेतस्ते पशो
वस्तान्नानोपदध्याति नानासादयति नानामुदकोहसाधिवदति नानाह्येते
पशव इति श्रुतत्वात॥ चित्रं देवानामित्यर्धर्चे शतस्कवाहुतीर्मध्यमे तत्प्र
त्यं संस्कृत्य मध्यमे इति पुरुषशिरसि चित्रं देवानामित्यर्धर्चेश इत्यर्धर्चेनैके
स्कवाहुती जुहोति चित्रं देवानानामित्यर्धर्चेन प्रथमं आप्रा द्यावेति द्वितीया
र्धर्चेन द्वितीयां। अत्र मध्यदेवाता मध्यम इति पुरुषशीर्षोपलक्षणं। अथ पुरु
षशीर्षमभिजुहोतीति प्रश्नस्य सवा अवार्धर्चे मनुष्टुप् स्वाहाकारोति। अथो
त्तरमर्धर्चं मनुष्टुप् स्वाहाकरोतीति श्रुतेः॥ मानवेपुरुषशिरसो हि गोचित्रं दे
वानामित्यर्धर्चेनाभिजुहोति आप्रा द्यावापृथिवी तिसृश्वेश इति। यदा च एवस्वा
दजशिर एवमधेनुपधीयते तदा नतास्मिन्नाहुतिः पुरुषशीर्षमभिजुहोतीति

नर

राम
२७

न्नेवलोमविधानात्सर्वेष्वनुत्सादयवायमध्यमग्रहणं ॥ वर्हिषैः पुरोडाशमनु
पलिप्तं तत्तु स्सर्गे रिमं माहि ठ सीदेति प्रतिमंत्रं । ततो ग्रेरुत्तरीयं वर्हिर्वेदि दक्षिणात्
उदग्रं स्वस्ति पश्चान्तु संगेरुसर्ग संज्ञकैरिमम्मा ठ सीदिति पादमित्यादिभिर्मंत्रैः प्र
ति मंत्रं पुरुषादिशिरोत्य धूर्युरुपतिष्ठते। संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थमुत्स
र्ग कालएककरत्वादे अथो मत्र्यैरुपतिष्ठत इति प्रजसबाध्ये नैवाग्निमुत्स्जे
धत्विर्वेदीयवैवेदिरस्येत यहिर्हृत्वा पुरुषं दधात्युदिङ्घ तत्पुले घस्य प्रथममुस
ज्ञातित ठ लिप्रथममुपदधाते मं माहि ठ सीदिति पादमिति अथाध्वस्य मंमा
हि ठ सीरेकशफमिति। अथ गौरिम ठ साहस्त्रमिति अथावेरिमम्मूर्णायुमि
ति। अथाजन्याजो ह्यग्नेरिति च स्मृतत्वात् ॥ उखापरिक्रममेवोए के शाखि
नोग्निमध्ये। स्थितास्ते वोखापरिक्रामं गामुत्स्य अभी त्योतततो घोखापरिक्र
म्यपरिक्रम्य ततच्छिरः समीपे गत्वा गत्वोपतिष्ठंते पिरिक्राम सुहैकनुपतिष्ठ चि
त इति स्मृतत्वात्। अस्यार्थः अन्यथावाअथा च परिसमं क्रांत्वा एके ध
र्थं वा न अनुपतिष्ठंते यथादिशं पच्छिरोयमंगीदृश्पुपाहितत्तस्मादिशि स्थित्वा
पतिष्ठंत इत्यर्थः तथैवं। प्रथममुखापरिक्रम्य प्राग्मुखः पुरुषमुपस्था
याः प्रदक्षिणां परिक्रम्यास्य शिरः समीपे स्थित्वा तदुपस्थाय पुनः प्रदक्षि

णांपरिक्रम्यगोः शिरः समीपे। छित्वात दुपस्थापयततोऽप्रदक्षिणांपरिक्रम्याविः
शिरः समीपेस्थि त्वातदुपस्थापततः प्रदक्षिणांपरिक्रम्याज शिरः समीपेस्थि
त्वातदुपतिष्ठत इति पक्षांतरमाह। उपधायोपधायवान स्पतस्पयथालिंगं अ
थवा तंतंपशुमुपधायोपधायत त्रदुपधानानंतरमेवतस्पतस्पयथालिंगमुप
स्थानं कुर्यात। तद्ध्रेकेयंपमेवपशुमुपदधतितस्पतस्पस्रचमुसृजंतोतिष्ठ
ते... । अतस्थपुरुषजुपधायत समीये। स्थित्वातन्मंत्रेणातस्योपस्थानं।
ततोश्वशिरनुपधायतसमीये। स्थित्वातन्मत्रेणातस्पोपस्थानं एवं सर्वेषा
मपिज्ञेयां एवंचोपस्थानेत्रयः पक्षानुक्तां। पंचशिरः पदोद्दरणांकल्पं।
तत्रोरत्वाद्याः पंचप्रादेशाकलात्तत्रोपधीयमानैः शिरोभिरपितावद्भेत्रव्या
(१) सेः। तत्राहश्री अनंतयाज्ञिकाः इष्टुमात्रोपदोरत्वास्यात्सुकास्यादभागकानु ८३
उध्मात्तरयोः पुंसोद्दियुगणा नर्द्धपादश्चान उपदर्धप्रघयायोग चप्रैनाद्धिविचा त्र्५२४५
ये स्थानमानार्द्दिक्रयप्राणाभ नैमनाक् प्रथमायांयदेषा स्यात्संच प्रादेशा संमि
ता। नुद्धत्पपादभागांस्तद्वादशैवतदर्द्धकान। चतुर्विशति मार्दुध्याद्वोद्वेरेद
र्द्धप घकाः पादभागानुपदध्यात्प्राग्वत्सं स्थोभयत्रचपघाबाद्वादशोद्धत्प
चतुर्विंशतिसंख्यया अर्द्धपघानुपदध्यादेमुपद्वेघयं विधिरितिलचपाद

भागानुद्धृताद्र्धपादभागोपधानं युक्तं तस्मात्सुषाष्ठहिठः शतिं पादभागानुद्धृत
द्धिगुणांस्तावतोर्द्धपादभागानुपदध्यादित्यादौ तत्याद्द्वलात्॥ सर्वे मंत्रानन्ये
कस्मिन्नेके एके शाखिनः एकस्मिन्नपि शीर्षे सर्वे मंत्रान्प्रयुंजते नुपधानमंत्रा
नुपस्थानमंत्रांश्च शाखांतरश्रवणात् एतच्चैकस्मिन्नपि शीर्षे पदार्थं वज्रखः
सस्तहिरण्यशकलप्रश्नेयः ज्ञतस्तदा भवति। नान्यदा तत्रायं विशेषः उपधा
नमंत्रान्विपरिहरन्नंगुलिं प्रतिष्ठे शिरसि। प्रतिष्ठेत् इत्येमेव व्याख्यायां सर्वं स्था
पिते अजशिरसि पुरुषादिशिरसामुपधानस्थाने तत्प्रदेशे अङ्गुलिं विपरी
हरन्नंगुल्यातं न शिरः प्रदेशं स्पृशन्पुरुषमस्तकाद्युपधानमंत्रान्पठेत्।
अस्मिन्पक्षे प्रथममजशिरसि पंचजलः सहस्रहिरण्यशकलप्रास
नं ततस्तस्य सहस्रदा रत्पुरुषहराः स्त्रिपदि संगर्भमिति पुरुषमंत्रेणात स्योपधा
नं अश्वाद्युपधानमंत्रैः शिरसस्तस्मिंस्तस्मिन्प्रदेशेंगुल्या संस्पर्शः त
त। अश्विचं देवानामिति स्रुवाहुतो। सर्व मंत्रेरिमं माहिंसीरित्याद्यैस्त्रिविक
ल्पमुपस्थानं॥ मानवे। एकं चेदजशिरः स्यादुखायामुपधाने पुरुषशी
र्षीकानुपतिष्ठेत परिहारं वा लोकं पृतेरुख्यायामुपधायोपधाने पुरुषशी
र्षीकानुध्यानि घ्नेत पशुशिरांसि स्वयमातृण्णाचांतरेणान्यान्वे याघदिश्चये

द०भा०
२९

29

(५)

या स्वंयविद्योतिजयेदिति॥ काठके च॥ यद्येकस्पुरुषशिरसमनुसमनुपधाने
नोपधायसोपधानेमंत्रैरितरेष्वालोकानुपतिष्ठमानोनुपरीयात् इष्टास
र्वतानुपरिहारं साद्यैन्त्रैयेष्विहिरण्यशकलानवदध्यातीति। पंचशिरोव्याख्या
नावेवाजशिरसि सर्पशिरोहिरण्यशकलानांप्रासनं योग्निरिति सिंधेनुप
धानंनस्कवाहुतीततोवहिर्वैदिगत्वोदङ्मुख्या जोष्ट्रश्रीरिस्येकेनमंत्रेणोप २८५
स्थानंनुखांपरिक्रम्यवात त्रस्थितस्यैव अपरिक्रम्यवातस्थितस्यैवाततस्त्वय
विद्योतिविस्थोपस्थानमिति॥ एवंच स्वयंपदिष्टे चितेरुपस्थानं एवबहिर्वेदिस
काशादग्निसमीपेतीर्थदेशे आगत्य स्वयंविघ्यदाभुष इति मंत्रेणाग्नि
रुपस्थेद्धि। त्रिचित्रिस्यस्याग्नेरुपस्थानं मं धर्पु: करोति। चकारादनेनैव पदे च ब
हि[illegible]र्वेदिगत्वा सर्वैरुपस्थानं कृतं ततदातत एत्य पदा वालममध्यस्थितेने
वोखांपरिक्रम्योपधायोपध्यपवात स्नातस्यपया लिंगमितिपदेनोपस्थानं
कृतं ततदाप्येतच्चित्योपस्थानं भवत्येवेति चकारार्थ: निरुक्तवचनेत्वर्थवादमात्रो
पन्नत्यायाग्निमुपतिष्ठत इति प्रजन्य जन्तत दातत एत्यायपदा चालमम ध्यस्थितेने
वोखांपरिक्रम्योपधायोपधा कृत्वं स्वयंविघ्वस्म्सुष इति श्रवणात्॥ अपरे
णास्वयमातृण्णामेस्यपस्मा: पंचपंचा ल्वकातेष्टवांलेमन्विति प्रतिमंत्रं तत स्वयवि

राम
२९

घेत्सुपस्थानानंतरंतीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृण्णामपरेणोत्पहर्वीषु क्रांते स्रुग
त्सचतुर्घ्येयत्नक्रांतेषु अयांत्वे मंनितिप्रतिमंत्रंपंचायस्यासज्ञोरथकानुपद
धाति पुरस्तादन्नकरे रवा पामध्ये मध्यमायध।। तामभितो धे अर्द्धपधेते अ
भितोद्धेपधेसर्वतोरीताः प्राग्मरुत्राणाः नुदक्षु रवनुपविष्टनुपदधाति। अन्या
सुदिन्दु सर्वतः पधाएवादक्षिणातनुत्तरतस्थ्वा दर्भेन्तरणाःपश्चाच्च प्राग्लक्ष
णाः सर्वत्र मध्यमानके दक्षिणातः प्राञ्च खोर्भ्यामुपदधातिपश्चादक्षिणा प६
मुरवः नुत्तरतस्थ्वप्रत्यक्षुरवइतिदक्षिणतासर्मावेत्वाद्येयामंत्राःपश्चाद्धेपोला
सप्तनइत्याद्यः नुत्तरतस्थ्वगायत्रेणीत्याद्यइति प्रतिदिशं पघिलेऽ।अ
रुधागिंज घनेन स्वयमातृण्णायाः पश्चिमायास्यानुपदधाति।तितघाः पंचद
शसर्वासि अपस्या अयाः पंचोत्तरस्ताश्छंदस्याः अयांत्वेमंसादयामी
त्यादिना।तः सर्वतनुपदधाति अंतेधूपदधाति च उद्धेपदधाति पंचसर्वा
दिधनक्रांतेषयपदधातिसर्वतः सर्वासु आत्मनः हर्वीषु दिक्षु एवं
गायत्रेणात्वाछंदसेत्याद्य प्र्वंदः शस्वंतनुपधानमंत्रायासांताः प
चछंदस्याइत्युच्यंतेतत अग्र हर्वः पंचकोनकांतेदक्षिणोत्तरायतः
प्राग्लक्षणानुपधेयोपधायास्यमध्यमेषकानकेभवस्वेवंहिसमंविभक्ता

विभक्तो भवंति एवं पश्चिमोपि दक्षिणास्यं चकः पूर्वापरायतनुदग्लग्न
गात स्थैवतिर्यग्गन्त्रकेनुपधेयएवमुत्तरोपी उत्तरोपोतिसज्ञन्स ज्ञाहेति वी
प्सयाप्रतिदिशं पञ्चाङ्गुलो भवत इति दर्शयेति ।। व्याघारणावेवाग्नेराभ्यां
कर्म्मसहितादशदर्शांततो व्याघारणावल्लाणाभ्यतः पात्राम्भः संज्ञकाद्ध
कानुपदधाति । व्याघारणावस्थितिदक्षिणार्धे सेनुत्तरश्रोणापादक्षिणात्रे
णायामुत्तरे सैसमध्येवेति । एवं चत्वारेोणो ध्वप्राप्नुवंतीत्यत आह एकस्मा
सगृहीता इति एकस्मात् क्ष्मायात गृहीतास्तु संलग्नाः । अत्र ह्मपादेशे पश्वा
तीत्यर्थः एकैकस्मिन् ह्मापादेशे मध्येव दशदशप्राणाभ्यनुपदधाति ।
कोणादारभ्यस्वयमातृणापर्यंतं । तत्र मध्यलोकस्य स्वयमातृणायारु
ध्वत्वेन चतसृणामपि दशभीनामपघानामुपधानं न संभवतीत्यर्थो
दक्षिणोत्तरश्रोण्योर्दशकयोर्दश भ्योपादोने दक्षिणोत्तरांसदशक
योर्दशम्याव ध्वपर्धकृतः तत्र हि स्वयमातृणायाः पुरस्ताद् द्युलोक
स्याधिकस्य रुक्मेष्टकेयारुद्धत्वात् । तत्रापि नुत्तरांसदशकस्याघ्रपधा
तिरश्वालिखितात स्यानुदग्लग्नगात्वात् एताभ्यां दक्षिणांसोत्तर
श्रोणापक्ष्मायादेशप्राग्लग्नगाः इतरास्मिस्त्वनुदग्लग्नगा इति अन्याः

30

सर्वाः पघा एवायजुष्मत्यः पादमात्र्य इति हरणकारौ तदिह यदयं पुरोभुव
इत्यादिना अजीवेन पशुगणादिषु खातानां कथमन्यादेशेषूपदधानमित्याशंक्य
सोपपत्तिकं अथ पदेनाएबमम्मनक्तः सतीरत्न्यादेशेषूपदधातीति अ
तावुक्तं त्वाल्कस्य संहिता इत्युक्तं नुपधानेनु दक्षिणं सारत्न्यादेशेषु प्राङ्मुखस्य
उत्तरश्रेणीपश्चाङ्मुखस्य दक्षिणश्रेणौ दक्षिणामुखस्य अनुत्तरां सेवोत्तरामु
खस्येति। अपस्यायधानं सर्वेषां कार्यं पत्न्यांतरमाह। पुरुषमुपधेयं के
एके शाखिनः पुरुषमुपाधेयं पुरुषस्य समीपे प्रथमां प्रथमामुपधायको
णायर्येतमुपधानं कुर्वंति। अपरे नु कोणादारभ्य पुरुषपर्यंतमिति अ
थवा अपमर्थः पुरुषमुपार्प्य सर्वाः पंचाशंतमपि पुरुषसमीपास्त्वप
रितोयथायोगमुपदधातिना त्न्यादेशेषु ततस्त्वविकल्पः पुरुषमुपार्प्य
वा स्वरत्न्यादेशेषु वेति उपार्प्य नुपेति समीपार्थः पुरुषसमीपएवार्प्य
पित्वा इत्यर्थः तासु केषु पुरुषमुपार्प्योपदधातीति विधायनत धाडूपांम्निषि
ध्यत स्मादेनाः परिश्रित्सु वोपार्प्योपदध्यादित्युभयथाप्यवगतिः व्याघा
रणावदित्यनेनेन मध्येयाः प्राप्नुवंतिनासे स्थानमाह। रेतःसिचे लायांवस
वेतोयथर्योगं मध्येयाः प्रागाभ्यतोविहिताः ताः सर्वेतः सर्वास्त्वपि तुल्यलः

दे०भा०
३१

सिध्विलायांयथायोगमुपधातियोगोयुक्तिःयोगमनतिक्रम्ययथायोगंयु
क्त्यनुसारेणास्यार्थः।युक्तिश्चेयंतेतःसिध्विलायांतुसर्वासुदिक्षुबलारम्भत्वात्
पधालोकासंसिरावेवाध्वतुर्धृकोणाघु।ऐविंशतिःतत्रकोणागताश्चत्वारिलोका
स्युक्तयादेशापहितामिप्राणाभस्त्रिरवरुद्धाः।पुरस्तात्तुसमीमध्येद्वौलो
कौरेतःसिद्धारुद्धौ।अतस्तत्रद्वावशिष्येते।तुत्तरलक्षत्तुसमीमध्येएको
लोकोनुक्रमध्यस्थत्तुखायाव्यापृतः।तेनतदभितश्चद्वयोर्धयोरुपधयो
रुपधानेनसंभवतिअतस्तत्रापिद्वावेवधालोकावशिष्येते।पश्चिमत्वा
देपिलोकानुत्तरःदक्षिणातस्त्वाततश्चमध्येविहितानांदशानांमध्येद्वेपु
रस्तातद्वेदक्षिणातःचतस्रःपश्चात्द्वेनुत्तरतइत्येवंदशान्यमप्युपधाने
ननुदाक्षिणातश्चतस्रःकुतोनोपधीयंतेतुल्यखेलाद्युपधानेनालनु
त्तराद्वस्यस्युलततरलश्चवणात्तस्यवारतस्योत्तराधनुदक्षिततरोभ
वतिपश्चुरपदक्षिस्तस्मात्सशोःसुहितस्योत्तरःकुदक्षिणन्नततरोभ
वतोति।ततश्चतदेवोपधतयदक्षिणाभागायदेयानुत्तरंतुलख
लाद्युपधानमाधिकंस्यात।प्राणाभर्तांतुचतसृणांदक्षिणानुपधानेवे
परीत्यंस्यात।नाभिदक्षिणातश्चतुस्नामपिलोकानांव्याप्यमानत्वात्।

६३

गम
३१

तस्मादुत्तरपुरीषेव मध्ये दशानामुपधानं अथ अश्मेणायं चर्तिः प्राणभृतमुपधा
नमंत्रनाह॥ अयंपुर इति प्रतिमंत्रं। अयंपुरोभुव इत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं
प्राणभृतनुपदधाति प्राणभृतं भंतमुपदधातिनादशदशोपदधातिताः प्रथमा
यांचितानुपदधाति पंचजत्वादशदशोपधाति सर्वतनुपदधातिसपुरस्तादुपद
धात्ययंपुरोभुव इति अथ दक्षिणतोयंदक्षिणा विश्वकर्मेति। अथ पश्चाद
यंपश्चादिति अथोत्तरत इदमुत्तरात्स्वरिति अथ मध्य इयमुपरिमतिरिति
स ठं स्रष्टानुपदधातीति च॥ द्वितीयमयं पश्चादिति प्राणभृतां प्रथमं दशक
मयंपुर इत्यादिमंत्रैः प्रतिमंत्रं दक्षिणांसादारभ्य सव्य मात्रस्मापर्यंतमुप
धायततोयंपश्चादित्यादिमंत्रैः प्रतिमंत्रैः प्रतिमंत्रं द्वितीयं दशकमुत्तरश्रो
णारारभ्य तथैवोपदध्यात ततो दक्षिणश्रोणस्तृतीयं दशकमयं दक्षिणासा
दिभिः ततनुत्तरांसादारभ्य चतुर्थं दशकमिदमुत्तरादित्यादिभिः ततो मध्ये रेतः
सिच्यामुत्तरां प्रथमां जलाप्रदक्षिणामियमुपरीत्यादिभिः मंत्राश्चखंडशाए
वप्रयोज्याः पंचाशदिष्टकाः पंचाशघज्ठं श्रितिपञ्च स्कनिवेशिला संख्या
याः तावत्येताश्चत्वारिंशदिष्टकाश्चत्वारिंशघजठं शीतिवत। तद्धाहुः
कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्याभवंतीति यदेव सर्वाः स्वाहा प्रजापतिरहोत

यात्वयेत्सेवमुहास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवंती सर्यं वा दा घयह्नि चप्रतीय
कमयंपुरइत्यादेः तन्नस्य प्रयोगश्च्यः स्यात्तत्रकथं प्राजापत्या भवंतीति
प्रश्नः छत्रियान्तेच प्रतिवचनं चनोपयधेता सर्वा सा प्रतिगृहीत यान्वयेति
मत्रसंबंधेन प्राजापत्यत्वात अतः खंडशारावप्रयोगः सर्वेपुरस्तादुपधाय प
श्चादुपदधातीति कलेत्तौ हृलोयमयं पश्चादित्युक्तं अथ दक्षिणातनुपधायो
त्तरतनुपदधाति अथयामध्यानुपदधातीतिव अथ यजुष्मतीनां दर्भस्तंबोलो
गेष्टकाः पुष्करपर्णरुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजु
रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्जेनव्ये अषाढा कूर्मनुलूखलमुसलेनुखा पंचपशु
शीर्षाणि पंचदशापस्याः पंचछंदस्याः पंचाशत्प्राणभृतस्ताश्चाध्यानश
तं प्रथमचितिरिप्रथमायां यजुष्मत्यः श्रुतौ परिगणिताः एतासामवासा
मुपधानमुक्तं अथ लोकंपृणानामुपधानमाह।। लोकंपृणां दक्षिणार्धे साद
ध्यामध्यात दक्षिणांसादात्मनो दक्षिणाकोणादारभ्य लोकंपृणा उपदधात्या
मध्यात। स्वयमातृण्णा पर्यंतमित्यर्थः।। अथ लोकंपृणा नुपदधात्यस्या
ठं स्त्रक्त्यांतयोरुपरिबंधुरितिश्रुतेः। अत्र प्रथमं प्राञ्चुखो दक्षिणां सोत्त
रितायाः प्राणभृतः पश्चाद्वीवायवे अर्धेन घेतेष्टत्यसंस्थेनुपधा

यततो दशभिः प्रसकसंख्याभिरन्यात्ममुपधानं कुर्यात्। तत्र प्रथममात्मनो दक्षि
णपार्श्वप्रांते प्रथमां पंक्तिं उपधेयात्। दक्षिणांसोपहितप्राणभृतमारभ्य दक्षिण
श्रोणिप्राणभृत्पर्यंतां तत्समीपपंक्तौ अयस्यविवर्जिता पंचदश लोकंपृणाः सं
तिनात्सां प्रथमं दक्षिणुपधेये। ततो दश। ततस्तिस्रः उपधानुपधायानुपहितयं पंक्तौ ह त
रतो द्वितीयपंक्तौ द्वितीयप्राणभृतः पश्चादारभ्य प्रसकसंख्याः स्रस्तोपदध्या
त् ततः प्रतीचीं दश ततः प्रतीचीं दशैवं द्वितीयपंक्तिं संख्याप्य ततनुत्तरतस्ततो
यां पंक्तिं ततनु त्रेतुतश्चतुर्थीमित्येवमुत्तरतनुत्तरतः प्रसकसंख्या अन्तरांतरा प्रा
णभृद्दवरालप्रमाणाः पक्वीर्न्यस्य आत्मानं संछादयेत्। स्वयमातृण्णायर्यंत
अनुपायानातिक्रमेत सयस्याष्ठं स्त्र नां प्रथमेनुपदधाति ततो दशभिर्दशभिः
संछादयन्नेत्या स्वयमातृण्णाया इति श्रुतेः अस्यार्थः। यस्यां स्त्रतयंसे श्रो
ण्यां वा प्रथमे लोकंपृणानुपदधाति ततः स्त्र त्रैरारभ्य दशभिर्दशभिः सजात
युक्तमंत्राभिः संछादयं लोकमागच्छति आ स्वयमातृण्णाया इति॥ प्रदक्षिणा
मानक्रांतात्पूर्वस्मात् ततः प्रदक्षिणां स्वयमातृण्णामपरेणानुत्तरेणाहवैश्ण
च सर्वतो लोकंपृणानुपदधाति सर्वस्मादनक्रांतात्। अनूकांतानूकाद्धेः स
र्वानूकाद्धेपर्यंतमित्यर्थः। अत्रायंप्रालंचयनमुपविश्य सव्यबाहुमंतरं ज्ञात्व

त्यादिपरिभाषेत्तत्प्रकारेणैवोपधानं कर्त्तव्यं यथा दक्षिणा तनुपहितं तद्वत् अ
त्रयश्वादुदक्संस्थाः पंक्तीर्दक्षिणासु खनुत्तरत प्राक्संस्थाः प्रत्यङ्मुखः पूर्व
स्यां दक्षिणासंस्थानुदङ्मुखः। दक्षिणातः पश्चादुत्तरतश्च प्राणामन्दंतरातमेव पंक्ती
नां दैर्घ्यप्रमाणं सर्वस्यां तु तदर्धेन प्रत्येत्यशेष्यमिति वचनानुरोधात एवं प्रदक्षि
णामधं भ्यान्तं सव्यबाहुमंतरं जत्वावोपधानं ज्ञातं भवति। सतेनैव दक्षिणाव
जघनेन स्वयमातृस्मार्द्धं संछादयन्नेत्यानूक्याया इति श्रुतेः अस्यार्थः ए
वमंतराऽन्तरायं श्रीन्येस्यन सतेनैव मार्गेण प्रदक्षिणां जघनेन स्वयमातृ
स्मासंछादयन्नेतियावत्पूर्वा अनूक्या अनूके भवा लेखा अनूक्या इति हरि
स्वामिनः अत्रापि प्रागनूकोऽस्त घनेन कुर्पत॥ प्रत्येत्यशेष्यं ततः प्रत्येत्य स्व
५८ यमातृस्मामरं त्वादक्षिणं समीये प्रत्यागत्य लोकं घणाशेषमुपदधाति
प्रागनूकदक्षिणां साक्षात्यातरालेबाह्यत अरं भ्य स्वयमातृस्मायोपयें
ते अत्र पूर्वानूकारेखात आरभ्य पूर्वं प्राणामन्दंतः पंक्त्यनुपधे याः दक्षि
णासंस्थाः। अथ पुनरेतत मवाधिर्ठं संछादयतीति श्रुतेः अस्यार्थः। अथ
पुनर्जघनेन स्वयमातृस्मामेत्यतमसंछन्नमवधिं संछादयति। अनूक्या
याएवरंभ्यांतयालिप्रदक्षिणां भवतिहरिस्वामिनः अत्रापि प्रागनूकलेखा

यां आरभ्य प्रदक्षिणामभ्यासं समव्यवाहुर्मतरं ज्वलेत्याघाम्नय गीयं ।। तथा ।
तदाहुः कस्मादभि स्वयमातृण्णामभ्या इष्टकानुपधीयंत इत्यत्राह स्वामिन आ
हुः स्वयमातृण्णामभि आभि स्वयमातृण्णं संलक्षणोन्याभिघ्नती आभिमुख्ये रलक्ष्मयी
भावः बाध्यता स्वयमातृण्णां प्रसन्या इष्टकानुपधीयेते कतमाः पुनरेवमुप
धीयंते । या अंतर्बहिरायतया यं ऋतुन्नुपधीयंते य आलोकंपृणाः ता हि ततो द
शभिर्दशभिः संछाद्यन्ते या स्वयमातृण्णायाः इति वचनादभि स्वयमातृण्ण
मुपधीयंते यास्वाप्राणाभृतः कर्म्म सोहता अंतर्बहिरायताभिंयंत्रिभिरुपधी
यंते ता आप्येतस्मादेव वचनात्कोणात आरभ्या स्वयमातृण्णाया अनुपधेया ।
प्राच्य एतास्वैष्टकादयो वाढाता इति अत्रेदं रहस्यं अक्ष्णयारज्जुभ्यामास्त
नि च उर्द्धा विभक्ते चतुर्षु पार्श्वेषु चत्वारि त्रिकोणानि पुरुषप्रमाणानि संप
द्यंते तत्र प्रथमायां चितौ प्रथमं दक्षिणा पार्श्वे दक्षिणां सादारभ्य दक्षिण
श्रोणायद्धां यावधिकां प्रस्पकसंख्यां प्रथमां पंक्तिमुपधायतस्यानुत्तरतो धिष्ठी
यांतस्यानुत्तरतस्तती यातस्यानुत्तरतश्चतुर्थी मित्येवं पश्चकसंख्याभिः र
क्तायाघनत्तयावधिकाभिः पंक्तिभिः प्रागुखवएवनुपधानं कुर्वन्न बाध्यतो
तरां तरां पंक्तीर्लंस्पन् स्वयमातृण्णायां तमायातिततोपरपार्श्वे दक्षिणाम्

र्विदक्षिणश्रोणेरारभ्योदक्संस्थाभिरष्टाया ष्टयावधिपंक्तिभिरंतरांतरोपधानं
कुर्वन्स्वयमातृण्णां यावद्धाति एवोत्तरे पार्श्वेनुत्तरश्रोणेरारभ्याष्टायाघष्टा
यावधिभिः पूर्वसंस्थाभिः पंक्तिभिः प्रत्यङ्मुखैर्बाहुतः स्वयमातृण्णां यावदुपद
धाति एवमेवादक्षिणमुखः सर्वपार्श्वेनुत्तरांसादारभ्य अष्टायादि प्रागनूकरे खा
वधिभिः पंक्तिभिरुदङ्मुखो बाहुतः स्वयमातृण्णां यावदुपदधाति। प्रागनू
करे खायानुत्तरतः ततः प्रत्येकप्रागनूकरे खायाश्चारभ्य दक्षिणतो दक्षिण
संस्थाभिरनूकाघष्टायावधिभिः पंक्तिभिरुदङ्मुखो बाहुतः स्वयमातृण्णाप
र्यंतमुपदधाति सर्वत्रैकपंक्तिस्थाभिर्दशकस्य पूरणोर्यं तत्पंक्तिस्थाभिर्दशकः
पूरणीयः अनुच्छायत तत्र गत्वाय यथोपदिष्टदिङ्मुखो न्यचोयधानं कर्तव्यं। भिन्न
देशीयपुराणाभ्यासि स्तोमभागादिवत्। न्यचेकांपंक्तिमसमाप्य तत्पंतरस्था
नामुपधानं प्रादक्षिण्यादिभंगभायात्। अव्यवस्थितोपधानापाताद्वा अ
त्र चतुर्थ्यपित्रिकोणेषु दशभिरुपधानेकर्तव्ये यदा ते स्वयमातृण्णासमीपे
दशकोन पर्यंतेतद्वित्रिकोणांतरस्थिताभिस्तस्य पूरणं प्रदक्षिणमानूकांता
त्सर्वस्मादिष्टचावधौ त्रुदशभ्यो न्यूना अप्युपधाय प्रत्येकप्रागनूकाद्दक्षिणतो
व्यस्थिताभिर्दशकपूरणं। प्रत्येकशेषमितिवचनानुरोधात्। पदाच पादभाग

पंक्त्यावुपधीयमानायां पंक्त्यंते उपधामवर्तितां तामनुपधायंतेभ्याद्युपद्विती
यां पादभागपंक्तिमुपधाय पंतामुपधाय द्वितीयपंक्तिपादभागैः सहपंक्त्यंत
उपधागणानीया एवं प्राग्दक्षिणापाद्यनुगच्छेत। प्रथमपंक्त्यासहगणानेव त
द्विरुच्छेत। एवं जंघामात्र्यादीनामपि तस्मिं पंक्तिमपादभागपंक्त्यासहगणा
नंद्व्यव्यंपदाश्चपादभागानां पंक्तिमध्ये उपधामवर्तितदापितस्य पंक्तांर्द्धभागपंक्ति पा० १
मुपधायततः पश्चाद्भागस्य द्वितीयां पंक्तिं तस्य पंतामुपधायततस्तां उपधामुपधा
यउपधायाः परतोवर्त्तमाने पादभागपंक्तौ क्रमेणोपधेये एवमन्यास्वपि महती
ष्वंतरापतितासु ज्येष्ठपंचम्यां वार्द्धपादपंक्त्यंते पादभागपंक्तेः परिपद्वितीयार्द्धपा
दपंक्त्या सहगणानं कार्यं॥ पक्षपुच्छनिपरागिरश्चयेभ्योधि अथ प्रथमः पक्ष
पुच्छात्मसंधिः अथयेभ्योधि अथयासंधेराभ्यपरात्मिरिष्टकाभिः पक्ष
पुच्छानि चिनोति प्रथमं दक्षिणां पक्षं ततः पुच्छं ततमनुत्तरं पक्षमिति तत्र दक्षि
णपक्षे चपनमुत्तराभिमुखः संधेरारभ्य दक्षिणासंस्थं स्वात्माभिमुखं
कुर्यात। एवमेव प्राङ्मुखः पुच्छे दक्षिणामुखमनुत्तरपक्षपक्ष इति त्र्यंत्मा
नमग्ने संस्थाद्उपतीति प्रज्ञत्वाप्पदक्षिणां पक्षमथ पुच्छमथोत्तरां दक्षि
णावृत्तद्धिदेवत्वेति श्रुतत्वात् तथ्यासवामर्त्मनएवाधिपक्षपुच्छानि चिनो।

तीतिव पक्षपुछेषु लोकंपृणानामेवोपधानं न पुष्मतीनां स वा अर्द्धमन्नेव यजुष्म
तीरुपदधाति न पक्षपुछेषु । स वै यजुष्मतीरुपधाय लोकंपृणयाप्रछादयति
उभयीर्यजुष्मतीश्च लोकंपृणाश्चात्मन्नुपदधाति तस्मादयमात्मा द्विगुणो बहुल
तर इव लोकंपृणा एव पक्षपुछेषु तस्मात्पक्षपुछानि तनीयांसि सोव अनूवीक्ष
ति रश्मीश्चात्मन्नुपदधात्स्थवीनि वा इष्टकास्तस्मादिमान्यंगानि विवर्ति यं विवात्म
न्स्थवीनि यराचीरेव पक्षपुछेषु नाहि किंचन पक्षपुछेषु तिर्यगस्थ्यस्तीति श्रुत
त्वात् अत्र दक्षिणापक्षे प्रथमं दर्वपार्श्वात्मसंधिमारभ्य दक्षिणास्थापंक्ते।
दश्रुरवाद्दशाभिर्दशाभि रुपधानं कुर्वन्यंक्तिसमाप्त्यवधितो यावंपंक्तिमेवोप
दध्यात् ततस्ततो यावत्पंक्तिं ततश्चतुर्थीं ततः पंचमीमित्येवं दक्षिणापरकोणे
समाप्तिः पुछे च दक्षिणापार्श्वात्मसंधेरारभ्य पंक्तिभिरेवोपधानं नुत्तरापरको।
णपरिसमाप्तिः नुत्तरपक्षे चापास्विम पार्श्वात्मसंधेररभ्य पूर्वदक्षिणापंक्ति
भिरेवोपधानं नुत्तरह पूर्वकोणे च परिसमाप्तिः पंक्तांतेपधाप्यार्द्धदिरष्ट
कासंभवे च तत्समीपांतिपपादभ्यागपं क्तासहुपधादेर्गणानत्वोपधा
नं कार्यं तथा सति प्रादक्षिण्यं परात्कं अत्र भ्यात्मवचनं चानुगृहीतेनान्यथा
पक्षपुछेषु प्रथममेव दशदशोपदधाति । न च अत्र विधानात् । दशाभिर्दश

भिरुपधानैः क्षिप्यमाणो ऽन्ते यावत्सो ऽवसिष्यते दशभ्यो न्यूनान्नववाष्टौ
वासप्तवाषड्वापंचवेत्संदितावतीनामष्टप्रधानद्वयोर्वादशस्वेकस्यां
चेतिवत्। एवमात्मन्यपिसर्वासुचितिषुप्रदक्षिणामानकात्पूर्वस्मादि
त्यत्रावधौप्रत्येत्यशेषमित्यत्रच अंतेदशभ्योन्यूना अप्युपधेयाः ॥
एवं सर्वत्राप्येवमुक्तप्रकारेणासर्वासुचितिषु अस्मिन्नपि तत्पुच्छेषुच
लोकंपृणानुपदधाति सर्वासांचितीनामंते अथ लोकंपृणामुपदधातीत्या
देः सधारणोपनष्कृतत्वात्॥ तत्र प्रथमचितौ सर्वासुदिक्षु अक्ष्णयादिशोपहि
ताःप्राणभृतोलोकंपृणायंक्तौनामवधयोजाताः अन्यासुचितिषुकृप्या
रज्जुभिरधिष्ठिता अक्ष्णयादशो ऽयथीमानालोकंपृणायाएवावधयः।
अतोयस्मादक्ष्णयादेशादुपधानमारभ्यते तदक्ष्णयारज्ज्वधिष्ठिताका
यं क्तौनामादिमाकार्याः सम्मुखाक्ष्णयारज्ज्वधिष्ठिताभ्योवाकृपंक्तिसमासि
रितिविशेषः। अन्यत्सर्वंसमानं॥ मध्यपुरीषंनिवपतित्तवेवत्। अस्मिन्नो
[illegible]नोमध्येस्वयमातृण्णायानुपरिष्टद्वर्विदितौकृविध्वा अवीव। धन्नि
तिमंत्रेणपुरीषंपरस्मास्मिन्निकांनिवपतिराशिंकरोति। तच्चवाल्वालाप्र
नीयचाल्वालात्पुरीषमितिपरिभाषितत्वात् अथपुरीषवतिप्रज्ञप्तसवै

दे०भा०
३६

36

मा

स्वयमातृण्णायावपतीतिश्रुतेः। ॥ सर्वमर्धान्तकं छादयति तेन मध्ये स्वसन्पु
रीषेणा मध्यादारभ्य सर्वमर्धान्तकं अन्तवस्य समस्तं भागं छादयति। अर्ध
णोति तस्मीमेवा स्वयमातृण्णायामोप्यान्तकं यास्संछादयन्नेत्यायरिश्रि भवर
तिश्रुतेः प्रथमं पुरीषं स्वयमातृण्णादेशेराशीन्सतेन पुरीषेणान्तकयाले
खयासहितं संछादयन्नासुरवरणेति यावत्परिश्रितं इति श्रुत्यर्थः अतः प्रथ
मं केवलमनुकरे खेव स्वयमातृण्णात आरभ्य सर्वान्तं यावत्पुरीषेणाछाद
नीया॥ प्रदक्षिणमात्मानं ततः सर्वस्यार्धान्तकस्य छादनानंतरं तेनैव पुरी
षेण प्रदक्षिणं सर्वमात्मानं छादयति। सतेनैवदक्षिणर्वज्जघनं स्वयमा
तृण्णार्धं संछादयन्नैत्यापुनरानकायाइति श्रुते॥ पक्षपुच्छानि च आत्म
प्रच्छादनानंतरं पक्षपुच्छान्यपि चकारात्प्रदक्षिणं पुरीषेण छादयति। आ
त्मानमग्रे संछादयतीति प्रज्ञात्वा प्रदक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरं दक्षि
णावृदितिश्रुतेः एतत्पुरीषेणाछादनं यावता द्वयकानद्रश्यते तावत्कर्त
व्यं मांसं वै पुरीषमिति मांसस्थानीयत्वात्पुरीषस्य अस्थिस्थानीयत्वा
दिष्टकानां उक्तं अथ पुरीषं निवपति मांसं वै पुरीषं मांसेनैवैनमे
तत्संछादयतीष्टकानुपधायास्थीयष्टका अथैतन्मांसैः संछादयतीतिश्रु

नै

ण
३६

ते॥ एवं सर्वत्र। सर्वेष्वपि चितिषु यादि चितिश्चैवमेवोक्तप्रकारेण पुरीषनि
वपति। अथ पुरीषं निवपतीति साधारणेन सर्वासां चितीनां मंते श्रवणात्
॥६॥ चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वा बृहत्साम्नेति सप्तभिः सप्तसु पुरीषनिवापा
नंतरमेवता पुरीषवतीं चितिं वा बृहत्साम्न यशव सइत्याद्याभिः सप्तभिर्जग्नि
रश्याममंतकार्मोग्य इत्येताभिर्धर्मुभिरुपतिष्ठते इंद्र एतस सर्वमयश्यादिति
प्रज्ञस्यत घदेते नोपतिष्ठते वा बृहत्साम यशवसे सप्त चं भवतीति च श्रुतत्वात्॥
तत्रोपस्थानं न्यूनातिरिक्तोद्यनिवत्स्य र्थं पदेवास्या त्रविधान्विधान्वाति
वारेवयतिन वाभ्याप यतितदेवा कैतेन सर्वमाप्तं भवतीत्युक्तत्वात्। तथा
न्यूनस्याध्या अतिरिक्तस्यातिरिक्तैरव्यद्धस्यसमृद्ध्या इति च सैषा त्रय
स्य समृद्धिरित्यादि श्रुते अव प्रस्तावादेव पुरीषवतीत्युक्तत्वात्। तथा न्यून
स्या स्या अतिरिक्तस्यातिरिक्तैरव्यद्धस्य समृद्ध्या इति च सैषा त्रयस्य
समृद्धिरित्यादि श्रुते अव घस्तावादेव पुरीषवतीमिति सिद्धे पत्पुरीषवतीमि
त्युक्तं तत् सर्वचितीनां पुरीषनिवापानंतरमसौ यस्थानस्य प्रापणार्थं पुरी
षवतीं चितिं ज्ञलोपतिष्ठते त्युहेक व्यर्हुरित्यविशेषेण श्रवणात्तानुपस्थान
करणाभतानानवा संख्यांतरमाह॥ अथ यामिरेके। एके अथ्याभिर्जग्निर्वा

दे०भा०
३७

37

ष्ठेहत्यायेत्यदिवयंते अघसंताभिरुपतिष्ठते अथ वैनोपतिष्ठेत्सुहेक आ
हुः स्वायंतो घरिरिमाकामद्वितीयपाकामवसम्नस्वो इति श्रुतत्वात्पुन
रपि पञ्चांतरमाह दशभिर्वा अथवावाचे रूपयेत्वा दिदशभिर्ऋग्भिरध्या
यसमाप्तेताभिः पुरीषवतीविति मुपतिष्ठते॥ तेवै देवास्तन्नाविदुरिति प्रश्न
स्यतरणनामचमपश्य आमछदग्निरिंद्र इति तन्दुवा आहुर्यं विष्ठवसेवोपतिष्ठे
तत्वंयविघदाश्रुय इति च श्रवणात्। अथ चयनस्य पुरीषनिवपनस्य च का
लमाह॥ नुपसत्सु योर्वाक्तिकापराह्णिकेंतरे चयनपुरीषनिवपने नुपस
त्सुमध्ये योर्वाक्तिकापराह्णिकयंतरे पौर्वाह्णिक्या आपराह्णिक्या श्चोपसदं
तरालेमध्येप्रथमादिचितीनां तासु चितासु पुरीषनिवपनं च करोति। अथा
तश्चयनस्यैवांतरोपसदोश्चिनोतीति श्रुतत्वात् उपसद्हणयोर्वाह्णिक्या
पराह्णिक्योर्विशेषणार्थं अधुनाप्रत्यहं सायंकालेग्नेः परितोश्वपरिणाय
नस्यैवांतरोपसदोविनोतीति श्रुतत्वात् नुपसद्हणयोर्वाह्णिक्यापराह्णिक्यो
र्विशेषणार्थं। अधुनाप्रत्यहं सायंकालेग्नेः परितोश्वपरिणयनमाह॥
त्रिरश्वं पर्यणीयाप्तास्तमयं पशुवद् स्रज्यताव स्वातिपर्येति उपास्तमयमस्त
मयसमीपि त्रिर्वारमश्वं परिणीयेः समंतात्स्वदक्षिणांत्रिर्गमयित्वा पशुवदिवैशा

वी

राम
३७

नोदिशं प्रसुस्त्यवादिति चिरेवाध्वर्युः प्रतिपर्येति विपरीतं त्रिर्वारं परिगमनं
करोतीत्यर्थः अप्रदक्षिणप्रतिरत्निपूर्त्तिलोम्यात्। अथैतदहः सायेभते थ्वंपरिणयं
तीति प्रश्नस्यतं वानुपास्तमयमादित्यस्य परिणयति सर्वं तत्परिणयतीति त्रि
कृत्वः परिणयति अथैनमुदंचं प्रांचं प्रसृजति तस्योक्षोबंधुरर्थस्य पुन
र्विंपत्न्यायतेतस्यापरिवंधुरिति श्रुतत्वात्।। परिणयनमग्निनिधानात् ए
तस्याश्वपरिणयनमुपसत्सु प्रत्यहं सर्व्यंकालेकर्त्तव्यं श्वा अग्निनिधाना
त्। तस्याग्निनिदधातिसुपर्णोसीतिवचकारेणास्येतदग्निनिधानात
पर्यंतमित्यर्थः अग्निनिधानाहर्हेतुन भवनिएतच्चोपरिणयनमुपस ७८
सुप्रत्यहं सायंभवतियद्यपिदेवान्मनुष्याद्यप्रथमादिवितीनांकालाति
क्रमोभवतितथापिअपराह्णिकेव्रतं अश्वपरिणयनंवाग्बंधप्रेषादि
वाग्विसर्गांतं चस्वस्वकालेकर्त्तव्यमेव क्रमाभावात्।। अपसत्के प्रथ
मायांमितमनुपसदोयस्यासौ न्यूपसत्कः एकाहस्त्र्युपसत्करत्नुक्रान्त। स्तित्वा
पसत्के क्रतावपि यो माद्यावकोहिप्रथमायानुपसदिहविती विनोति स
पुरीषे।। तिसृषामध्यमायामध्यमायामुपसदिहिती यायांतिस्त्रसत्तो
यायाश्चितोःसपुरीषाश्चिनोति।। पंचगृहीतासुत्तमानुत्तमान्ततीयो

दे॰भा॰
३७

38

यस्तसंचग्गृहीतात्द्विभवति एवमुपव्येविस्तष्ठवाविपंचग्गृहीतेहि राथ्पशकला
न्मास्यतिपंचेत्यत आरम्भोत्तमामुपसदिकर्मभवतीत्यर्थः॥ अतश्चद्विती
यायामग्मुष्ठ्ठंशंसे सेहदंतकर्मभवति॥ उत्तरासुचेनुत्तरासुचयग्न्द
शचनुर्मासस्संवत्सराणुपसद्विधास्तूत्तमांतिमानुपसञ्चुकारात्पंचग्गृही
ताश्चेव भवतिउ एवमुपथ्येयेहन्यातहदित आदिसेवाचंविसजतेवं चे
विस अयं पंचग्गृहीतमाअंग्गृहीतइतिपंचग्गृहीतद्विश्चो एवमुपश्याहन्ये
वविशेषेण॥ सर्वं चैश्रुतत्वात अतश्च सर्वत्रोपोत्तमामग्मुष्ठ्ठंशंसेत्ये
वमंतं भवति॥ सपुरीषास्त्वे केकाष्ठउपसत्सुप्रत्युपसदमेकैकां सपुरी
षाविति श्चेतव्या प्रथमायामुपसदि सपुरीषा प्रथमाद्वितीयामुपस
द्वि२ द्वितीयं वितिरूपस्छानांता तृतीयायांतृतीयावतुर्थ्यांचतुर्थीपंचम्यांपं
चमीति षाद्ध्यानुपंचग्गृहीतादीनुत्तमेव॥ द्वादशोपसत्केष्वाल्यासंचितेनि
पुरीषे द्वादशेयसदीयस्यासौ द्वादशोपसत्कः तस्मिन्द्वादशोपसत्के द्वा
दशाहगवामयनाद्यमेधादौ अव्यत्यासंव्यत्यस्यप्रत्युपसदंचितिपुरीषे
भवतः प्रथमायामुपसदि प्रथमाचितिः। द्वितीयायामुपसदि द्वितीयां पुरी राम
षं तृतीयस्यामुपसदि द्वितीयाचितिः चतुर्थ्यां तेस्यां पुरीषंपंचम्यां तृतीयाचितिः ३८

षष्ठ्यां तस्यां पुरीषं सप्तम्यां चतुर्थ्यां चितिः अष्टम्यां तस्यां पुरीषं नवम्यां
पंचमी चितिः दशम्यां तस्यां पुरीषमिति व्यस्तासमशब्दार्थः॥ विकस्यां एका
दश्यां एवं चितिपुरीषे दशम्यप समुदाय एकादश्यमुपसरि विकस्यां
दि विकस्मीं स्वयमातरस्यां पृथाना दारम्याम्य छशं सनांतकर्म भवति द्वा
दश्यां तु पंचगृहीतासु क्रमेण॥ चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः चत्वारो मा
सानुपसदाय स्यत चतुर्मासोपसत्कासिष्वतुर्मासोपसत्के नु क्रकतापश्चि
ते सत्रे द्वादशाहशो द्वादशानामहां समाहारे याचितिपुरीषे भवतः द्वादश
भिरहोभिः प्रथमा चितिरुपधेया ततो द्वादशभिः प्रथमायां पुरीषं ततः
पंचविंशत्यादिभिः द्वादश इति संख्यैकवचनाद्वीप्सायामिति वीप्सायां
शस्। द्वादशाहेन द्वादशाहेनेत्यर्थः पंचगृहीतासु क्रमेति रूक्ममेतिवा॥
षड्विंशत्यहशः षड्विंशदहशः संवत्सरे। अत्रापि वीप्सायां शस्प्रत्ययः
तेनैव षड्विंशदहेन षड्विंशदहेनेत्येवं वीप्सार्थे सिद्धे पुनरपि षड्विं
शदहश इति वीप्साकरणात तृतीयं संवत्सरोपसत्के अयं विशेषोनलेवं
संवत्सरोपसत्के इति ज्ञापयति तेनैक संवत्सरोपसत्केतापश्चिते विशे
षस्यावद्यानग्या स्या०ह यत्रि संवत्सरोपसत्के महातापश्चिते विशेषा
शदाद्विंदर्दभिः पुरीषमित्येवं व्यत्यासश्चितिपुरीषे भवतः द्वादशाहश?

[illegible]

39

भिर्धीयत इति प्रतीयते तेनायमर्थः चित्संवत्सरोपसत्के त्रिवर्षोपसत्के
महातापश्चिते सत्रे त्रिगुणोः षड्विंशदहोभिः प्रथमा चितिश्चेतव्या तावद्भि
रेव तस्याः पुरीषं ततस्तावद्भिरेव द्वितीया चितिः। तावद्भिरेव पुरीषमित्येवं व्यत्या
से पंच गृहीता घुत्तमे त्रिगुणोः षड्विंशदहोभिः प्रथमा चितिश्चेतव्या तावद्भिरे
व तस्याः पुरीषं ततस्तावद्भिरेव द्वितीया चितिः तावद्भिरेव पुरीषमित्येवं व्य
त्यासां पंच गृहीता घुत्तम तितत्क्रमेव॥ तपश्चिते मासस्य श्चितीति पुरीषे च
तस्यां संवत्सरोपसत्के तापश्चिते सत्रे वत स्त्रां प्रथमादि चितीनां मासशो
मासेन मासेन चितिपुरीषे व्यत्यासं भवः एतदुहयज्ञे तपश्चितं प्रज्ञसंसंव
त्सरमेवोपसद्भिश्चरंति च्यघात चितिपुरीषाणामेव मीमांसा सामासं प्रथ
मा चितिर्मासं पुरीषं मासं द्वितीया मासं पुरीषं मासं तृतीया मासं पुरीषं मासं
चतुर्थीं मासं पुरीषमिति श्रुतत्वात्॥ एवं षष्ठमासाव्यत्यासे पंचमं सपत्न्या म५
विराजः प्रथमेहन्न पंचम्यं चितो नवममासस्य प्रथमेहन प्रथमेहनि असं
पत्न्या विराज श्चोपदधाति अथ पंचम्ये चितेरसपत्न्या विराज अप्रथमाहमु
पदधातीति श्रुतत्वात्॥ स्तोमभागा अन्वहं ततो नवममासस्य द्वितीयादिष
हः सु अन्वहे प्रत्यहमेकैकां स्तोमभागामुपदधाति स्तोमभागास्वैकामय

म२

अहंताः सन्नं सादयतिसन्नसूददोहसाधिवदतिश्रुतत्वात्। अतश्चसर्वास्य
हितासुनवमासस्यत्रिंशन्नमेहनिसन्नंसूदनसूददोहसोभवतः॥ मासंपुरी
षंतस्मिंदशमेमासेअंसुस्तोमभागस्तुतस्मिमेवपुरीषंनिवपति। सकलेन
मासेनेत्यर्थः मासमितिसंतसंयोगेद्वितीयास्मरणात तस्मिंमासरुं स्तोमभा
गापुरीषमभिहरंतीतिश्रुतत्वात्॥ नाकसत्प्रभृतिमासं ततोमासंसन्नस्य
एकादशेमासेनाकसदुपधानप्रभृतिसकललोकंपृणोपधानांतंकर्मभवति
सदादेश्चतोपष्ठीचितिरित्युपदेशात नाकसत्प्रभृतिमासमित्युक्तं॥ पु
रीषचववारान्संअचद्वादशेमासेअष्टाविंशत्यहोभिः सकल्यांपंच
म्यांपुरीषंनिवपति। मासरुंषष्ठीमासंपुरीषमितिश्रवणात्॥ नुत्तमयो
दि५ रन्तोविकर्ष्योस्तवै द्वादशमासस्योत्तमयोरेकोनत्रिंशत्त्रिंशयोरन्तो
मेध्येएवैएकोनत्रिंशेहनिविकर्ष्यादिविकर्षोस्वयमातृण्णायधा
नादिकर्मभवतित्रिंशेहनितुपंचगृहीतादीतितुप्रागुक्तमेव अयचीराप
हान्युपातीयंतियदहः शतरुद्रियंजुहोतियदहरुपवसथोपदहः प्रसु
तइतिश्रुतत्वात्। अथप्रथमायांचितौलोकंपृणासंख्यामाह। द्विसा
हस्रोपप्रथमालोकंपृणानांपंचाशद्दूनाप्रथमचितिर्लोकंपृणानां

40

पंचाशद्गुणाद्विसाहस्रीभवति। पंचाशदधिका एकोनविंशतिशतसंख्या अत्र च
लोकंपृणा भवतीत्यर्थः। तास्व छन्दःस्तोकारेणालिविख्यदर्शिताः। लोकंपृणाः प्रथ
मार्धोक्तं यद्ध्रुसति पादमात्रीणामुपदधाति पाश्चितातात अतएव विवक्ताइति
नात्र प्रयत्यते गार्हपत्यचितीयकानां प्रथमालोकंपृणानाम मध्ये गणनादि प
संख्यास्यं यतइति स्तत्रकारएवव्यनक्ति गार्हपत्यलोकंपृणाः प्रथमायामि
ति॥ उत्तराश्वनुत्तराद्वितीयातृतीयाचतुर्थ्ये तिस्रश्चितयोपिवकारास्त्र
थमवितिवदेवलोकंपृणासंख्ययासंबध्यंते। ततश्चतास्वपिचितिसेकमेको
नविंशतिशतानिपंचाशदधिकानि लोकंपृणा भवंतीत्यर्थः। अथ पार्लेकं
पृणा इति प्रजनस्याताद्दनावसहस्राराय्यौच शतानि भवंतीति अतोसर्वा
सामेकोनविंशतिशतानिपंचाशदधिकानि लोकंपृणा भवंतीत्यर्थ॥ अ
थयालोकंपृणा इति प्रजनस्यतादश च सहस्राराय्यौ च शतानि भवंतीति
अतःसर्वासामेव लोकंपृणानामियंसंख्या ततश्चतासां मध्येयं च म्यांसस
हस्रमन्त्रालिखिताइष्टकाः करोति सहस्राणि एव शतनि भवंतीति अ
तः सर्वासामेव लोकंपृणानामियं संख्या ततश्चतासां मध्ये पंच म्वांसह
स्रमन्त्रालिखिताइष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः सहस्रमिस्या

लिखिता इत्यादिना त्रयाणां सहस्राणां तत्रोपधानविधानात्तत्सहस्राण्य

१ ष्टाधिकान्यवशिष्यंते। ता सांवत्सर्वा मुचतसृषु चितिषु समविभागेन विय

मारो प्रतिचितिः एवैव संख्या प्राप्नोति अतः साध्व्यंकं द्विसाहस्रीं प्रथमा

लोकंपृणानां पंचाशद्ब्रूनोत्तरा भवति॥ त्रिसाहस्र्युत्तमा नु तमो पंचमी

विति लोकंपृणानां त्रिसाहस्री भवति चोरिणा सहस्राणि लोकंपृणा अ

त्रोपदधाती सप्तथ्यं तच्चविभागमाह॥ वक्रलिखितानां दक्षिणोत्तरे। प

चम्यां चितौ स पथ पुच्छस्याग्नि दे त्र स्पचयो भागाः कर्त्व्यलेनोक्ताः अ

त्र यथं पंचमी चितिमुपधाय त्रेधाग्निं विमिमीत इति। तत्र पूर्व राजतास्पृष्टा

कृताः पुच्छस्य त्रेधा पादलोकावभ्रौ च मध्यत चतुर्थि स्पष्टीतासम मध्यमो भा

गस्तस्मिन् वक्रलिखिता दक्षिणोत्तरयोर्वक्रलिखिता इति तदेतदाह। पंच

पृ म्यां चितौ दक्षिणोत्तरे भागे वक्रलिखिता नामेष्टका नामुपधानं करोति

वक्राग्रपलिखितानि यासां ता वक्रलिखिताः॥ मध्ये इतरासां इतरा स्ताम

हलिखितानां लोकंपृणानां मध्यम मध्यभागे पुच्छलादवस्यात्मेत्वर्वांत

पर्यंते अग्रं च पघालोकान के पुच्छको णाव विपघा लोकद्वय स द्विते नु

पधानं करोति पंचमी चितिं प्रज्ञत्य ससह सहस्रलिखिता इष्टकाः करो

ति सहस्रमित्यालिखिताः सहस्रमित्यालिखिता अथ पंचमीं चितिमुपधा
यच्चैधानं करोति पंचमीं चितिं प्रज्ञस्य सहस्रमित्यालिखिता एष्टका उपद
धाति अथ सहस्रमित्यालिखिता दक्षिणत उपदधाति अथ सहस्रमित्या
लिखितानुत्तरत उपदधातीति श्रुतत्वात् अथ सर्वासु चितिषु लोकंपृ
णानां संख्यान्तरमाह ॥ षड्विंशच्छता भारतीयाष्टादशशत्युत्तराः ॥
अथ भारतीयां चितौ लोकंपृणानां षड्विंशच्छता चेतव्या षड्विंशंछत सं
ख्याभिर्लोकंपृणाभिरित्यर्थः । इतरास्वतिसृष्वपि चितिषु लोकंपृणानाम
ष्टादशशत्या अष्टादशशतेष्वेव व्याप्य षड्विंशच्छतानां समाहारः ष
ड्विंशच्छती तया । एवमष्टादशानां शतानां समाहारो ष्टादशशतीति वे
ति अस्मिन्नपि पक्षेप्युक्तमाह । एतां वा स्वयमातृण्णा तानुक्तत्वात् न नुलो
कंपृणाः प्रथमायामित्यादि ... एकोनवि
शत्यूनानुक्तसंख्या लोकंपृणा भवंति तत्राप्ययमेवमुक्तमिति ... ॥ २८
गार्हपत्य लोकंपृणाः प्रथमायां गणनीया इति शेषः । तामिः सलोत्तरसं
ख्या ... मित्यर्थः लोकंपृणाः प्रज्ञस्य तादशव सहस्राणि पञ्च
च शतानि भवंत्येतावंतो हि संवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविंशतिं गार्ह

पसनुपदधातीति लोकंपृणासंख्यामध्यगतानामेव गार्हपत्यचितावुपधा
नस्यविहितत्वात ॥ धिष्ण्योपानुष्ठमात्रीं लोकंपृणा इत्यत्र चैते धिष्ण्यानामिमा
धिष्ण्यीयाः धिष्ण्यीया धिष्ण्यसंबंधिनो लोकंपृणानुष्ठमात्र्यां पंचमीं पंचमी
विति लोकंपृणाः योगणायत्तत्र हि पूरणकाले ज्ञाप्यतिभागांगुलिसहस्र
षट्त्रिंशतिर्न्यूनालोकंपृणाभवेति । तात्पर्यानेन स्पर्यते तथा च कृत्तौ धिष्ण्यानां
शीतिधिष्ण्योच्छ्रितेनेनोक्तं संख्यं लोकंपृणामध्यप्रविष्टानामेव धिष्ण्योप
पधानमुच्यते । आहवनीय इतरा इत्यनेन गार्हपत्यधिष्ण्यापहितव्य
तिरिक्तानामाहवनीयचितावग्निद्वैमुपधानमुच्यते । पञ्चान्तरमाह ॥
मि, अपरितत्वकोवा न परिमिता अपरिमितः अपरिमिताः नु न परिमाण
वर्जिताः न्यूना वा अधिका वा इष्टका यस्या सा वपरिमितेष्टकः एवं विधो
वा अग्निर्भवतीति अग्नेर्या इष्टका नायजुष्मतीनां लोकंपृणानां च संख्या
नुक्तात न्यूना अधिकापि वा अनियता इष्टकासंख्या भवतीत्यर्थः ननु प
रिशिष्टजनता अपरिमितं प्रमाणान्यपि इत्युक्तं । तत्कथमेवमुच्यते । न्यूना
जुष्मतीरपरिमिता लोकंपृणाश्चेदमत्यत ह्येकनुपदधतीति देवा अउ
वन्नितितलहनेवाम्नतत्वमानशिरेते चैतः श्रीमन्तं तत्र हरमतत्वमव रुंसेमानाः रु१

स्तान्ह प्रजापतिरुवाच नचैमे सर्वा गीरूपाण्युपधत्तानि वेदवेदयच्छन्दवा म्या
यय थात स्मान्नामता भुव थतीति। अ चातिरेवय थावासर्थम मरूमारित ना
भ्यायय यथवेत्येव मनिरूय दूरेवोपयघतेनायरथा। ते नैवं भ्याद्भ्यात स्मिति नो
न्कदोषावकाशः॥ प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीशतिरि क्ताः प्रथमो त्तमयोः प्रथमा
वितिपंच मा त्रिल्योर तिरि क्तम हत्प्रस्थकाः पाद मात्रीरूपद धाति अथातइ
ष्ट कामा चार्णामेव पादमात्रीः प्रथमायां चा त्तमायां च चित्यां रूपद ध्यादिति
श्रवणात। पादमात्रीतो धिक प्रमाणा अनया ष्ठिया नोपधेयेतितात्पर्यं
अतएव हरणा त्तताद्वितीयायां तीया चतुर्थीष्ववाधयदोजं घामात्रीतिम्याहि
णीब हतीनामुमुप धानमुक्तानप्रथमायंचम्यारिति॥ दशगणाधिकाभित्य
लोरे उर्याते। अथो धिष्ण्योनाख्वनीयंच गार्हपत्यं चेति दश गणाः। तत्रदशगणा
धिकादशगणोपधाने त्तते या अतिरिक्ता अवशिष्टा इष्टका भवंति ताभिलाभ
नः कलोत्वोत्करे उर्यात स्थापयेत प्रक्षिपेदित्यर्थः नाभि मांपरा स्ये न्नेदना
त्तेमात्मनो बहिष्कारणीति धिष्ण्येभ्यः प्रतिसंख्यायया विराजमतिरिच्येरन्नो
त्तरा मुद्ववयु स्तर्ह खलु ता अर्छं तिता भित्वोत्करम नु। क्रोरुत्करो वा अतिरिक्तस्य
प्रतिष्ठेति श्रुतत्वात। एत द्वसर्वधिष्ण्योपधानानंतरं सहर्वोपस्थानं त्तत्वासंवसरणी

ति विस्पभिमर्शनं च नत्वातिरिक्तोष्टकानां भिक्षोकरे स्थापनं कार्यमेवातत: सदोद्वा
र सर्वंगाति ष्ठन्ननु दिशतौ व्याद्विकत्रं कं। ७ अथ द्वितीया चितिरुच्यते॥ द्विती
यायामाश्विनी: प्रतिदिशं द्वे रेत: सिग्वेलायां द्वितीयायां चितौ प्रतिदिशं सर्वासु दि
क्षु रेत: सिग्वेलायामाश्विनी संज्ञा इष्टका उपदधाति द्वितीयायां ग्रहणं पूर्वमंतप्रज्ञ
प्त्यर्थं द्वितीयेति वास्या: संज्ञासंव्यवहार्या द्वितीयां चितिमुपदधातीति प्रज्ञलत
घार्यतात्पर्याच्चात्मनस्तदस्पतद्वा समनस्कं घदेता अश्वोपदधातीति रेत: सिग्वे
लया सर्वतनुपदधाति समीचीरिति च स्फुटत्वात्। अत्र हरिस्वामिन: रेत: सिग्वे
ष्वेवेलया समंतत: सर्वे विंशति: पादुलोका: तेषां च चत्वार: कोणेष्ववस्थिता:
षोडश दिक्षु। तत्र ये ते द्विक्षु लोकास्तेषु वा थं नामतानुपधीयेरन् नये वल्वाणेवां
तरा दिक्षु तेष्वेवं अभिमतमाह सर्वत: समीचीरत्नं धीरेवोपदधाति ना ह्युपादेश
ष्ववांतरादि। स्क्विस्पर्थं: तेषामपि षोडशानां लोकानां प्रतिदिशं चत्वारश्चत्वारो भवं
तिते षां च द्वयं द्वयोवैश्वदेवी प्राणभृदपस्यार्थस्थापनीयास्ता अपि रेत: सि
ग्वेलायामेवोपधेया: स्वर्वांतरा इति रेत: सिग्वेलाया धुरि कोणवर्जितेते अश्वि
न्य उपधेयास्तदनंतरं वैश्वदेव्यस्ततः प्राणभृतस्ततोपस्या इति विभाग:। अतएव
व रेत: सिग्वेलावचनादंतरेणाद्दक्षिणां दिश्यां यं च मो मुपदधातीति वचनाद्दक्षि

णाः पंचमश्चाहवनीये। अवसीयंते तथा हि द्वयोरेकस्मिन्नेव लोकेनुपधानं संभ
वतिनान्यथेति। यद्यौंकारंभं स्वपृद्धिरेणोपधानं कृतदाचारत एव सिद्धमिति नात्र
विहितमिति एकाथे सुस्त्वादासाचयत्तिदिशमेकेकत्वादन्यके ष्वपधाने प्रसं
ग्रह॥ अन्तकामुत्तरेण पूर्वां द्वितीये॥ स्वयमृत्वं दिग्नवा आश्विनी प्रागनूकमु
त्तरेण द्वितीये लोकेनुपधेया॥ दक्षिणा पूर्वेण। अनूकमित्यनुवर्त्तते द्वितीय
इति च। दक्षिणा अश्विनी नुदगनूकं पूर्वेण द्वितीये लोकेनुपधेया। अपरा द
क्षिणेन। अपरा पश्चिमा आश्विनी प्रागनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोकेनुपधेया
नुत्तरापरेणानुत्तरा आश्विनीनुदगनूकमपरेण द्वितीये लोकेनुपधेया। दक्षि
णामुत्तरेण पंचमी। पंचमी आश्विनी दक्षिणा माश्विनीमुत्तरेण तस्मिन्ने
व लोकेनुपधेया अत एकस्मिन्नेव मध्यलोके द्वयोरुपधानविधानाद्धे अपि द्वि
तीया पंचम्यावर्द्धय घे दक्षिणोत्तरे प्रागायतेनुपधेयेनुदग्लक्षणत्वात्तिरश्चा
लिखिते अथ पंचमीं दिश्यामुपदधातीति प्रजल्पतामंतरेण दक्षिणां दिश्या
मुपदधातीति कृतत्वात॥ वैश्वदेवी॥ आश्विनीनां पश्चात् इतश्चोहउपधानं विधा
स्यते। तदनंतरं वैश्वदेवीरित्येवं संज्ञा इष्टकारुपदधाति। अथ वैश्वदेवीरुप
दधातीति प्रजल्पिरेता सिवोर्वेलयोपदधाति सर्वतनुपदधातीति चकृतत्वा

तस्यास्तामपि प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामेवोपधानं तत्र विशेषमाह ॥ पूर्वां दक्षि
णेन पूर्वामाश्विनीं दक्षिणेन पूर्वां वैश्वदेवीमुपदधाति ॥ दक्षिणामपरेण दक्षिणा
माश्विनीमपरेण दक्षिणां वैश्वदेवीमुपदधाति ॥ अपरामुत्तरेण अपरामाश्विनी
मुत्तरेणापरां वैश्वदेवीमुपदधाति ॥ उत्तरां पूर्वेणानुत्तरामाश्विनीं पूर्वेणोत्तरां
वैश्वदेवीमुपदधाति । एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः एवमनेनैव प्रकारेण वै
श्वदेवीभ्योवाधिभूताभ्यः प्राणभृत्पञ्चकानुपदधाति एवमित्यनेन पूर्वां दक्षिणे
न दक्षिणामपरेणापरामुत्तरेणोत्तरां पूर्वेणेत्यावर्त्तनमपेतं पूर्वां वैश्वदेवीं द
क्षिणेन पूर्वां प्राणभृतमुपदधाति दक्षिणां वैश्वदेवीमपरेण दक्षिणां प्राणभृ
तमुपदधाति अपरां वैश्वदेवीमुत्तरेणापरां प्राणभृतमुपदधाति ॥ उत्तरां वैश्वदेवीं रं १
पूर्वेणोत्तरां प्राणभृतमुपदधाति अथ प्राणभृतमनुपदधातीति प्रजस्येरेतः
सिचो वेलया सर्वतनुपदधाति सर्वतः समीचीः ता अनन्तर्हिता वैश्वदेवीभ्य अनुपद
धातीति च श्रुतत्वात् । प्राणभृभ्द्योपधानाः ॥ एवमित्यनुवर्त्तते । प्राणभृभ्द्योव
धिभूताभ्य एवमेवापस्याः संज्ञका इष्टका उपदधाति । एवमित्यनेन पूर्वां दक्षि
णेन दक्षिणामपरेणापरामुत्तरेणोत्तरां पूर्वेणेत्यावर्त्तनमपेतं पूर्वां प्राणभृ
तं दक्षिणेन पूर्वामपस्यामुपदधाति दक्षिणां प्राणभृतमपरेण दक्षिणाम

दे०भा०
४४

44

यस्यां ऽप्रथमां प्राणभृतमुत्तरेणाप्युपशमयस्यां। नुत्तरां प्राणभृतं हुवै सोऽर्त्र ग
मिष्यामिति अथा यस्यानुपदधातीति प्रत्नखरेतः सिचोवेलयास्सर्वतनुपद
धाति सर्वतः समीचीः वायव्या अनूपदध्यादिता ऽग्रं नंतर्हिताः प्राणभृत्यनु
पदधातीति वक्ष्यत्वात्।। वायव्याः प्राणभृतः।। सर्वं वत्सर्वतस्या सर्वासां प्राणु
त्तानांसर्वासांतैश्वदेवी प्राणभृद्दस्यानांयंचम्य इष्टकाः सर्ववादित्याभि
नीवद्दक्षिणावैश्वदेवी प्राणभृत्संपस्यानुत्तरेणापधेयाः द्वितीयावैश्वदेवी
मुत्तरेणतस्मिन्नेवलोकेपंचमीवैश्वदेवीद्वितीयायां प्राणभृतमुत्तरेणापं
चमीप्राणभृतः द्वितीयामपस्यामुत्तरेणापंचम्यपस्येत्येवं सर्ववत शब्दार्थः
अत्राप्येकास्मिन्श्लोके ध्ययोर्दक्षिणोत्तरयो रुपधानविधानात्रिरश्वलिखिता
अर्द्धपद्यघोः प्राणायत्ता एता इति गम्यते। अता एवो रुंधरेणाज्ञता द्वितीयान
तीययोरेतः सिग्वेलायांदक्षिणतो लिख्या लिखिता ध्वेति चकारादर्द्धपद्याश्चेति
विशेषाः सर्वा अपि पद्यात्वा पुरस्तात्प्राग्लक्षणानुदङ्मुखे नोपधेयाः दक्षि
णतश्चोदग्लक्षणाः प्राङ्मुखेना पश्चाद्वा प्राग्लक्षणाद्दक्षिणामुखेना उत्तरश्चो
दग्लक्षणावग्लङ्मुखेनेति एतच्छंदसा नामानुपदिष्ट[illegible]उपधानं तु समं
त्रकमिदमुपदिशेत।। आश्वत्थी ध्रुवादितिप्रतिमंत्रं।। कुलाजीन्नीति द्विती ५९

ए म
४४

यां स्वैर्दृंहैरिति चतस्रो यां पृथिव्या इति चतुर्थीं अग्निस्त्वा स्वेति पंचमीति प्रतीकं नित्ये
त्वानानोपदधाति नाना सादयति नाना सूददोह साधिव इति नानादिदिश इति श्रुतत्वा
त्।। अग्नौ चाध्वर्युश्चिन्वन् यत्न तव्ये हविर्वयोः परिश्रुतत्वं विश्वेति मंत्राभ्यां स्वर्वयोः प्र
थमायामुपहितयो ज्ञातव्यायोरुपरि धुज्ञतव्यपथेप्रा लश्रतो ऽनूक्रमभित उद
ग्नुरुकानुपदधाति। अथर्तव्ये उपदधातीति प्रज्ञस्यश्रुतावध्वर्युश्चिन्वत्स्यादिश्रुतत्वा
त्। अत्रापि श्रुतावध्वर्युश्चिन्वे तिप्रत्येकमुपधाये व्यावृत इत्यादिकं साधारण
रोयो ध अथालम्भपठनीयः सादनं ठमध्योपठितैनैवास ज्ञलवतर्थेतिरिक्ते मा
सज्ञसाध्यस्येकं तदनुकरोतीति श्रुतेः हविर्वयोरुपरि त्स्यस्यानुवर्त्मुपजीवन्नाह।।
नत्त्वाश्च।। नुत्तराः स्वतीयादिति स रागां चितानामनतव्याऽपि हविर्वयोः हर्वेवि
सुपहितयोर्ज्ञतव्ययोरुपर्यैघापधेयाः तानाभ्ययापन्नुष्मत्येष कचोपरि ष्टाद
भ्युपदधाति त्युतव्याः प्रज्ञसश्रुतत्वात्। वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रति मंत्र
सजूरृतुभिरिति पंचभिः प्रतिमंत्रं पंचवैश्वदेवीरुपदधातीति सूत्रसजूर्ऋतुभिरिति
हविर्वामुपदधाति सजूर्वसुभिरिति दक्षिणतः सजूरुद्रैरिति पश्चात्। सजूरादित्यै
रित्युत्तरतः सजूर्विश्वैर्देवैरिति पंचमीमिति। तथैव श्रुतत्वात् तावे समान प्र
भृतयः समानोदकौ नानामध्यत इति च समान प्रभृतय इति सदृशादयः सजू

दे भा०
८५

45

न्नतुभिरित्येवं। समानोदर्कौ समानसमासयः सजूर्देवैर्वयोनाधैरित्येवमाद्यंतः
सर्वासु सप्तदशासु इत्यर्थः नानाप्रत्ययक्रमध्यतः मध्ये विसदृशाः सजूर्देवैः स
[illegible]नैः सजूर्देवैरसुभिरुद्रैरादित्यैर्विश्वैर्देवैरित्यादिविशेषयुक्ताः॥ नुत्तरांश्च
नुत्तरावत्स्यमाणाः प्राणभृतोपस्याश्चवकारात्प्रतिमंत्रमुपदधातीति लाघवा
र्थमिदमुक्तं॥ प्राणभृतः प्राणंम इति प्राणंमे पाहीत्यादिभिः प्रतिमंत्रं पंच
प्राणभृतनुपदधाति। प्राणंमे पाहीति प्रवां अपानंमे पाहीति दक्षिणां व्यानं
म इति पश्चिमां चक्षुर्मेनुर्व्यैत्युत्तरां श्रोत्रंमे श्लोकयेति दक्षिणामुत्तरेणां पंचमी
मिति॥ अपः पिन्वेत्यपस्याः अपः पिन्वेति पंचभिः प्रतिमंत्रं पंचापस्यानुपद
धाति। अपः पिन्वेति प्राचीं नुत्र धीरिति दक्षिणां छिपादवेत्यपरं चतुष्पादित्यु
त्तरां दिव इति पंचमीमिति र्वै त्रपतीच्यकं नित्यामि न्नदेशत्वात्॥ वयस्याः पंच
पंचान्त्रकांतेष्वाम्रश्चावयाः इति प्रतिमंत्रं चतुष्टोप्यनूकांतेषु पंच पंच वयस्यास्सं
ज्ञा उख्यकानुपदधाति मूर्धावयः प्रजापतिश्छंद इति मंत्रं पुरस्ताद्विशेषमहा॥
चतस्रः पुरस्तात पुरस्तात्प्रागनूकांते चतस्रो विषस्यानुपदधाति इतरे च्छन्दकां
तेषु पंच पंचेति। एवं सर्वा एकोनविंशतिर्भवंति तथाप्यवक्रातिरेकपानविंशा
तिर्वयस्या इ भवंति एताश्च सर्वा अध्यर्धाभिर्भवंति। अषाढ दशांगुलादीर्घाः षाढ

राम
८५

शांगुला विपुला इष्टका अषाढेत्युच्यते अषाढा नाधिका अषाढा इत्यन्वर्थो
संज्ञा। तथा वोक्तं धरणाज्ञता वयस्या अषाढाः इति। अस्यापवादं सम्वाह पु
रस्ताद्गृहीतो न कं जंघामात्रो पुरस्तात्पूर्व्या दिश्य न कमितो दक्षं जंघामात्रो भवतः ते अभि
तो दक्षं अध्यर्ध एवा शेषाः सर्वा अषाढा एवेति। अध्याद शांगुला समचतुरस्रा जंघामा
त्री स्युच्यते। ते न पुरस्ताद्यपि द्वाभ्यां जंघामात्रीभ्यां तिस्रणां मध्यमे नां स्थानं व्याप्यते
द्वे वाध्यर्धे एव एवं यं चानाम ध्य अषाढेनां स्थानं बलस मि विध्यर्द्ध मिति ज्ञेयं। अथा
सामुपधानक्रममाह॥ दक्षिणानुत्तरतः पश्चात्। पूर्वमंपुरस्तात्। ततो दक्षिणातः
तत उत्तरतः पश्चादिति। अथ छंदस्यानुपदधातीति प्रश्नस्य सर्वतनुपदधाति अप
स्याः अनुपदधाति मूर्धवियइति तत्यासवैः पुरस्तादेवाग्र उपदधाति अथ दक्षिणा
तः उपधायोत्तरतनुपदधाति साध्वमयमात्माजायाली इत्यथ पश्चादिति अतत्वास
पुरस्तादुदङ्मुखवनुपदधाति। मूर्धावय इत्यादिभिः प्रतिमंत्रं दक्षिणातः प्राङ्मु
खं बस्तोवय इत्यादिभिः नुत्तरतः प्रत्यङ्मुखः। पष्ठवाड्वय इति प्रतिमंत्रं ततः
पश्चाद्दक्षिणामुखमुक्ष्यविर्वय इति प्रतिमंत्रमिति देशभेदात्प्रतिदिशं व्यय
गिर्त्संभवतः अथ द्वितीयायामपं चाग्निम्यां द्विजातव्यं पंचवेष्ट्वदेव्याः पंच प्राणा
भृतः पंचापस्या एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एव चत्वारिंशद्दितीयायां चि

तिरितिश्रुते द्वितीयादारभ्य परिगणितानां तासामुपधानमुक्तं। अथ पु
नालोकंपृणानामुपधानमाह॥ द्विरग्निरोहणे। अथ लोकंपृणाः सर्वेव ता द्
विरग्निरोहणाभ्यां सर्वैव लोकंपृणानुपदधाति प्रथमं द्वे प्रथमं नुदग्ल
क्षणांस्वर्णाजं घामाचो ततनु तरतोव र्त्तमानां प्राग्लक्षणामध्ये द्वितीयां
एवं द्वे अनुपधाय। ततो दश दशा सर्वे वदिति द्विरग्निरोहणे धर्म ध्यात्वं द्वि
गुणमानुक्रांतास्त सर्वे समाप्य स्वस्पृशोदघमित्येताव सर्वे लभ्यते। व्याख्यानेवम
वंवजं यद्यथ सपुच्छवयनचप्रागे वा क्रमेवर्कं सर्वे चेति। अत्र च लोकंपृणा
नां विवियथोपधानं हरणा ज्ञतो क्र द्वितीयार्धे। स्वन्निषु जं घामाचोति स्या
स्यां कांडिकायामिति मया लिख चैव व्याख्यानमिति नेह पुनरुच्यते ततो द्वि
तीयायां पुरीषा। निवापः समस्तावोपस्थानं चेति। अथ लोकंपृणानुपदध्यात्स्या
दे स्वत्यां तयोरुपरि बंधुसु पुरीषं निवपतीति स्योपरि बंधुरिति श्रुतवान्॥ ८॥
अथ तृतीया चितिरुच्यते॥ तृतीयायां अर्धे स्वयमातृण्णायामिं द्वाग्नीरतिमध्ये
च यत् तृतीयायां चितौ मध्ये अग्निर्नामधेयं द्वाग्नी अव्यथमाना मिति मंत्रेण
...शंतमेनेत्यनेन स्वयमातृण्णामुपदधाति प्राणनुरवः ततो मध्यपठि
तेनैव तयेत्यनेन सादयति ततस्ता अस्येति सद दोहसाधि वदति। ततोप

मा
जमानः स्वयमातृस्माल्लिभ्यभुव इति सामगायति तृतीयां चिमुपदधातीति
प्रज्ञस्य तघैछामध्यमा स्वयमातृस्मात घद्देतामचोपदधाति द्वाग्रीष्म
ध्यमानामिति प्रज्ञस्य छर्दिः शंतमेने तियछर्दिः शंतमं तेनेप्येत सादयित्वास
द्दोहसाधिवद्धतिलस्यानोबंधुरघसामगायतितत्स्यापरिबंधुरेतिक्रत
त्वात। तृतीयायामितिद्वितीयांत प्रज्ञस्यार्थं तृतीयेतिचास्याः संज्ञासंव्य
वहारार्था। अनूकेषुपंचदिश्यावैश्वदेवीवज्ञस्यसीतिप्रतिमंत्रं ततः
सामगानंतरमधूर्पुवैश्वदेवीवदितिप्रतिदिशंरेतः सिग्वेलायामनूकेषु
पंचदिश्यासंज्ञाइष्टकाउपदधाति राज्ञ्यसिप्राचीदिगितिपंचभिः प्रतिमंत्र
मेकैकां। वैश्वदेवीवदित्यनेनैवद्दिरणामुत्तरेणपंचमीसेतध्वभ्यते। अ
तएवस्वानेवरेतः सिग्वेलायामेकत्रैवलोकेद्वयोर्द्विरोणोत्तरपंक्तोपधान
विधानादुभे अपिद्दिरणापंचम्यावर्द्धपद्येभवतः प्रागपतेचनुदगनक
स्योपर्युपधानाद्युतिरध्वालिखिते। शेषास्तिस्रः पद्याएव तथाचसरणा
ज्ञतोक्तं द्वितीयातृतीययोरेतः सिद्धिलायांदक्षिराणास्तिरर्द्धलिखिता अव
कारादर्द्धपद्याश्चेति तत्र शस्यसीतिसर्वोमनूकमध्येप्राग्लहराग्मुदग्भुव
नुपदधातिविराडसीतिदक्षिरणांप्रागुखः संम्राडसीतिपश्चिमां प्राग्लह

र्गामनूकमध्येदद्धिर्गामुरलः स्वराडसीत्युत्तरामुदग्लत्तरामनूकमध्य
एव पुरस्तात्पुरलः। ततोपरे गा पूर्वोपदद्धिर्गामुत्तरे रााणं चमीमर्द्धपद्यातिर
श्चालिखितामधिपत्न्यसीति पश्चात्पुरलरव ज्ञा। अग्नेर्गृहे त्वा वैश्वदेवीवद्दितीय
दुनं तत्त्तस्या अनकसंनिज्ञघत्वात्। कारर्तांतरं वाभियुक्तौ दर्शनीयं। अथ यदि
श्यानुपदधानि रेतःसिग्वार्वेलया। सर्वतः समीचीर्गिलिता अनंतर्हितां स्वय
मातृण्णायानुपदधातीति राडसीत्या रे अनंतत्वात अनंतर्हिताः कालेनाव्यव
हिताः प्रतीसक्कं निस्वेता नानोपदधाति नानासादयति नानासदद्दोहसाधिव
दति नानादिग्दिशा इति श्रुतत्वात्।। विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरिसर्वस्याः
प्रथमोपहितायविश्वज्योतिषमुपदधातीति प्रजत्पता मनंतर्हितां दिश्यायाम
नुपदधाति विश्वकर्मं त्वेति सादयित्वा सूददोहसाधिवदतितस्याः क्वावं धुरि
तिश्रुतत्वात नुपरि सर्वस्या इस्तनुवन्निमुपजीवत्न्व संगादुहः।। नुत्तमायां
यानुत्तमायां पंचम्यां वितो च सर्वस्या एव विश्वज्योतिषमनुपरिस्तीर्यां विश्व
ज्योतिषमुपदधाति विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति तस्यामंते विश्वज्योतिषमु
पधानं विलितामसितस्या अग्रच स्थानमुच्यते।। ततश्च नभश्च नभस्यश्चेति।
ततो नभश्च नभस्यश्चेति मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं सर्वयोर्जंतव्ययोरुपरि वैकर्त्तेके

नुपदधाति। प्राग्लहरो अनूकमभितनु दुग्धुरलः वार्षिका ध्रुतूइत्यादिःसा

धारणः शेषानुभे अथालभ्यपठनीयाः॥ अवकाः कर्मेवत। अत्र कर्मेवद्व

काभवतिकर्मेवदिति अथस्मात नुपरिष्टाद्धेति अतःसर्वतर मतव्ययोः स्या

ने अवकानिधायतास्वतश्वेनुपधायपुनरूपर्यवकाभिः प्रच्छाघनिस्येका

यैः कर्मेतथादष्टत्वात। अथत्रेष्यानुपदधातीतिप्रज्ञस्यनभछनभस्यश्चेति

अवकास्पदधात्यवकाभिः प्रच्छादयतीति चश्रुतत्वात। अत्रापि मध्यष्ठिते

नैवसादनमिति प्रागुक्तमेव॥ इषश्चोर्जश्चेत्यपरोऽइषश्चोर्जेति मंत्राभ्याम श्र

परेघेज्ञतश्चेसर्वयोरेवापर्युपदधाति सर्ववदेवमंत्रः। अथोत्तरे इ

षश्चोर्जश्चेति मंत्रापरेघेज्ञतश्चेसर्वयोरेवोपर्युपदधाति सर्ववदे

वमं) कास्पदधातिनोपरिष्टात्प्रच्छादयतीति चश्रुतत्वात। तथाता वा एता

श्वतस्वज्ञतश्चामध्यमायांवितानुपदधाति द्वेद्वेइत राश्चवितिष्ठतिच। एता

श्वतस्रोप्यष्टौ देदः पद्यामभ्यंति उसेधयोगति तथाचोक्तं सरणा सतता॥ ॥

अष्टौछेदा सतीयाया मतव्यारेति। एवं वयाम्बेष्टकाभिः सहसमनुच्छायोभवति॥

सर्वासु प्राणाभृतोदशायुमेश्रतिमंत्रंततः अूर्ल्मिनः सर्वासुसर्वे भागे प्राणाभृत्संज्ञा

दशेष्टकानुपदधाति अयुमेर्षिंशौ आयात्हिभिर्दृशाभिमेत्रैः प्रतिमंत्रंएताः सर्वाः

यधाः प्राग्लक्षणा अनकममितः पंच पंचोत्तरश्चार भ्य दक्षिणासंस्थानुदग्मुख
नुपदधाति। अथ यथाप्राणाभृतनुपदधातीति प्रज्ञात्वात्ताद्दश भवंति सर्वाश्च नुपद
धाति आयुर्मे पाहीत्येता अनंतर्हिता ज्ञातव्याभ्य उपदधातीति च श्रुतत्वात्॥ छंद
स्या द्वादश द्वादशाप्यायेषु मा छंद इति अप्ययाः पञ्चसु छात्मसंधयः। तेषु त्रिष्व
प्यपेषु मा छंद इति प्रतिमंत्रं द्वादश द्वादश छंदस्या संज्ञाः रथकानुपदधाति।
छंदः शब्दवंत नुप धान मंत्रा असांताः छंदस्याः अत्र पंक्ति छंदस्यानां स्थानवि
शेषामाह वालखिल्याल्लोकं पश्चाच्छिष्टा॥ याश्चिमानां छंदस्यामुपधामंता
सांप चसु छसंधौ वालखिल्यालोकंता सांस्थानं शिक्षा परिशिष्यते स्थानात् पू
र्वे लोके कर्तव्या दक्षिणात उत्तरत स्पृष्ट संधावेव। अत्र च सरराणा ज्ञाता विशे
ष उक्तः रत्नतीयायाः स प्रयोऽप्यये षो लोकानभिता द्विपघे भवत इति तेन त्रिष्वपि
द्वादशकेषु अष्टौ मध्यस्था पघास्ता नुभयतो द्विपघेतेनुभयतः पघ एव।
एवं सर्वत्र दशा दशपघाः द्वे द्वे च द्विपघे इति। अनकमभित अश्वरथषडुपधेयाः
युग्मगरात्वात्। दक्षिणात नुदस्त स्तेणाः प्राङ्मुखा मा छंद इति प्रतिमंत्रमभ्या
त्ममुपदधाति। पश्चात प्राग्लक्षणाद्दक्षिणामुखः पृथिवी छंद इत्यादिभि
रभ्यात्ममुपदधाति नु त्तरत नुदग्लक्षणाः प्रत्यङ्मुखाग्नि देवता इत्यादिभिः प्रतिमंत्र

मध्यात्समुपदधाति प्रति द्वादशकं पक्षपुच्छे देशभेदेन अथ छंदस्यानुपदधा
ति द्वादश द्वादशोपदधाति मा छंद इति ता अनंतर्हिताः प्राणभृद्भ्योऽनुपदधाति
तानि वा एतानि चत्वारि द्वादशान्युपदधाति तत्पङ्क्तिरिति श्रुतेः कृतत्वात्॥ वाल
खिल्याः सप्त पुरस्तात् ततः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सप्त वालखिल्याः प्राणभृगा
नुदङ्मुखमनुपदधाति॥ अत्र विशेषः हरराजतो ... अपस्या वालखिल्यानां
च सर्वां सर्वामिन्द्रमामभितोऽधिपद्यभवत इति तेनाचार्यमगरात्वाद्यनुथी
मि ध्यय द्यानवेनुपधेया तामभितोऽधि अर्धपदेशे आश्वतस्त्रः पद्या एवेति
अथ वालखिल्यानुपदधातीति प्रत्यक्षं वै सप्त पुरस्तादुपदधाति तद्याला
अनंतर्हिताभ्यो दशभ्यनुपदधातीति श्रुतेः। प्राणभृद्भ्यो वापराः॥ एताः
सप्त वालखिल्याः प्रागुक्ताभ्यो दशभ्यः प्राणभृद्भ्यो वा विकल्पेनापरा अनुप
रानुपदधाति विकल्पेन सर्वा इति तु भयीनामपि पुरस्तादुपधानं अव रा
धि विकल्प एव पुनः रति। एवं पं... आदपि प्राशावाह॥ द्वादशभ्यो परास्तु
तु शब्दो विशेषे अपरास्तु सप्त वालखिल्या द्वादशभ्यश्छंदस्याभ्यो परा
एवोपधेयाः न सर्वा इति तु शब्दार्थः एताः सप्तापि पद्या एव प्राक्स्वदशा
च्छंदस्यानामुखमनुपदधाति। सर्वे सप्त पुरस्तादुपदधाति सप्त पश्चादि

दे०भा०
५६

49

त्तितथा अथयाः सस्पत्र्यादिति प्रजापता अनंतर्हिता एताभ्यो द्वादशभ्य उपदधाती
तिश्रुतत्वात् ।। मूर्द्धासि राडिति प्रातिमंत्रा वालखिल्या उपदधातीति शेषः । तत्र पूर्वा मूर्द्धा
सि राडित्यादिभिः अपराश्च यंत्री राडित्यादिभिः ।। यजुष्मतीश्च जानन । वालखिल्योप
धानानंतरं अर्धं युंजानन शाखांतर विहितानां यजुष्मतीनामुपधानविधिं विधानता
यजुष्मतीरुपदधाति । ज्ञानाभावे तु नैस्पर्थः चित्रिणीकउपदधाति व । ज्रिरीरुपदधातीत्ये
वमाया हि शाखांतरे यजुष्मत्यो विहिताः संति तासामयं वैकल्पिको विधिः । अथातइष्ट
कानामेवावपनस्य पांकाचयजुष्मतीमिष्टकां विधात्रं मध्यमायां चितानुपदध्यादि
ति विधायात दाहुर्नैनापि दध्याद् नैतिद्विष्ट्वयानीति प्रतिषिध्य सवानुपैव दध्यात्कामेभ्यो
वा एता इष्टका उपधीयंते नवै कामान्यमतिरिक्तमा सि स वै नैवोपदध्याद्देताव द्वा एत
द्देवा अकुर्वन्निति विहितप्रतिषिद्धत्वाधिकल्पः स्तत्रे पि जाजन्ति छंति समर्थो वा च शब्दो
वा वा शब्दोर्थे व्यासुप्तियय इति अथ रेतो या स्वयमातृण्णायं च दिश्यावि अज्योतिष्मत्य सं
स्त्रज्ञतव्याद्दशप्राणभृतः यद्द्विष्ठंश छंदस्या अनु द्वे शवालखिल्या स्ता एकसप्तति
स्तृतीया चितिरिति श्रुति परिगणिता नां यजुष्मतीनामुपधानं क्तं अथ लोकं पृणा
नामाह ।। नु त्तर श्रोणोरधि लोकंपृणाः सर्वव तानुत्तरश्रोणोरारभ्य सर्वत्रैव श्रथमा चि
तिवदेवलोकंपृणा उपदधातीति नोत्तरश्रोणोर ध्याम ध्याद्दक्षिणामानुक्रांताः हर

र्वस्मात्स्वस्येत्यशेषात्मिस्येतर्वस्त्रम्पते। उत्तरस्यां श्रोणौ प्रथमं द्वे एका स्वक्रोप्याज्ञतलक्ष्
णार्बृहती द्वितीयो दक्षिणस्य रागाततः सर्वा यथा बाधतता दश दशेति। अथ लोकं पृणानुप
दधात्य स्यार्द्धं स्वयमातृण्णामित्य ज्ञाभिनयेनो त्तरं श्रोणिं दर्शयति। ततः पुरीषं निवाप उपस्थानं
च। पुरीषं निवपति। स्योयमिवं धु चरिति श्रुतत्वात्। अथ चतुर्थं चितिमाह।। ॥ चतु
र्थ्यामनूकांतेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे चतुर्थ्यामिति चास्याः संज्ञा संव्यवहारार्था चतुर्थ्यामि
ति तृतीयां तप्रज्ञाय नार्थं च। पुरीषं निवपति नस्योपत्विवं धु च त्विति श्रुतत्वात्। अथ चतुर्थं
चितिमाह।। ॥ चतुर्थ्यां चितौ चतुर्थं अनूकांतेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे इष्टके उपधेये दक्षिणात
उत्तरतश्चानूकमभितः सर्वा परे प्राञ्जुत स्वनिकल्पार्थं दक्षिणोत्तरे इति वचनं। अनुपुरस्ता
त्पश्चाच्चानूकमभितो जंघामात्रोपाश्लक्ष्णरोपुरस्तादभितोनूकं जंघामात्र्यौ चैवं चतुर्थ्यां
पश्चाच्चेति परगात्रतोपलत दक्षिणोत्तरयोः श्वपधेनुदक्षिणतोदक्षिणोत्तरेनुदगन
कस्योपर्यध्याधिकयोपधेये अत्र चतुर्थं चितिमुपदधातीति प्रज्ञल्पनस्य त्रिवृद्धला
वेव शिर इति सर्वार्द्धं उपदधातीति च श्रवणात्। प्रति छेकविंशत्याविंति प्रज्ञल्पपश्चा
दुपदधातीति पंचदशावस्योरपि पार्श्वात् उपदधातीति वचनं। सप्तदशवत्यो अभ्यंते अ
नंतरैते पंचदशवतीभ्यामुपदधातीति। प्रज्ञल्पना द्वेपंचदशवत्यो भवते उत्तरे सप्तद
शवत्याविति च श्रुतत्वात्॥ सर्वाभ्यामपराह्णं अनुदिशं सर्वाभ्यां सर्वान् कीं तापतिता

५०

50

भ्यां जं घामात्रीभ्यां मयराभ्यां तु द्वि शीर्षकानुपदधातिता भ्याद्धि पघाः प्रग्रहणां अन
कमभितः ससससोपधेयाः चतुर्दशवार्द्धपघा इति स्वराहन्तो ज्ञत्वात् । ताहैके नंत
हिंत्यांश्चिव द्वतीभ्यामुपदधति जिह्वा हन इति वदन्तो याश्चतुर्दश ते हनूयाः षघाजि
ह्वेति श्रुतत्वात् ॥ ताभ्याः षट् अपराइत्यनुवर्त्तते ताभ्यश्चैर्द्दशभ्यो पराः पाश्चिमाः ष
ट्पघाणां वोपदधाति घाग्रहणां अनकमभितस्ति स्रुक्ति स्वा कृतिस्तत्सर्व सूत्र
वोदाहृता ॥ सर्वद्वितीयोवांतरदेशाएके एके आचार्यास्ता श्चातुर्दशार्द्धपघाः षट्
घाश्चसर्त्रे द्वितीयोवांतर देशे अतमनश्चैश्य पकोणाको णोपधीयमानं जं घामा
त्रीतोत्तरानुपदधाति तत्रैवेवं द्वितीयां सोपहितं ज घामात्र्याः प्रश्र्व संलग्नाया
अध्यर्द्धभक्ति स्यानुत्तरतो न त्वार्द्धपघाः घागायताः घाग्रहणां श्चोपधेयाः द्वि
तीयाम ध्यर्द्ध जंघामात्रीं चोत्तरतापं चार्द्धपघानुदगायतानुदग्रहणानुपधे
याः एवं चतुर्दशार्द्धपघानुपधाय तदंतरत स्तसलग्नाः वघघानुपधीयंते ताश्चान्
वानानाम्यर्द्धपघानामध्यश्चतस्त्रः पघाः प्रग्रहणाः पं चानामुत्तरतो द्विपघेनुदग
त्तरोइति । अस्मिन्नुहैके वांतरदेशनुपदधतीति श्रुतत्वात् । पुनरभ्यासामेव स्त्रा
नांतरमाह ॥ नुत्तरावाद द्विशाभ्यां अथवाएता स्वचतुर्दशपद्धद्विशाभ्यांश्चद्वि
शानूकांतायहिताभ्यां द्वितीयोत्तराभ्यां पघाभ्यामुत्तरेमुपदधाति । अनूकामभितो

5

घार्द्धिकयात संलग्ना एव दक्षिणाभ्यामुत्तरेणानुदक्षल द्क्षिणानुदगायतांश्चतुर्द
शार्द्धपक्षाः तासामुत्तरतनुदक्षल त्तराः शार्द्धपक्षा इति। दक्षिणात नु हैकेनुपदधतीति
श्रुतत्वात् एवमेतासामुपधानस्थानमुक्त्वाधुना क्रमेण विधिवदुपधानमाह॥
उत्तरां स्तं वेमोराश्मस्त्रिवृदिति। स्तवयोः स्तवोन्तकांत विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्त
रां जंघामात्रीमुदङ्मुखमुपदधाति। रश्मिस्त्रिवृदित्येनेन मंत्रेण। अग्रयतोन्वाव
तं त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधातीति श्रुतत्वात्॥ दक्षिणामपरयोर्द्धरुण एकविंश
इति। अपरयोरपरान्तकांत विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जंघामात्रीमु
पदधाति धरुण एकविंश इति मंत्रेण दक्षिणामुखः एकविंशवतीं पश्चादि
ति श्रुतत्वात्॥ दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पंचदश इति दक्षिणयोर्दक्षिणान्तकां
तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्ये दक्षिणां पक्षामुपदधाति प्राङ्मुखो भां
तः पंचदश इति मंत्रेण पंचदशवतीं दक्षिणत इति श्रुतत्वात्॥ दक्षिणामुत्त
रयोर्व्योमा सप्तदश इति। उत्तरयोरुत्तरान्तकांत विहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः प
क्षयोर्मध्ये दक्षिणां पक्षां व्योमा सप्तदश इति मंत्रेण प्रत्यङ्मुखमुपदधाति।
सप्तदशवतीमुत्तरत इति श्रुतत्वात्॥ चतुर्दश प्रतिमंत्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति
चेतस्मरामुपधानानंतरं चतुर्दशार्द्धपक्षानुदङ्मुखमनुपदधाति प्रतूर्ति

रुष्याद्दशरति आदिभिश्चतुर्दशाभिः प्रतिमंत्रं श्रुति सूदाहृता। दक्षिणां सर्वयोरस्मे
भगिरति। सर्वयोः सर्वानूकांत विहितयोर्द्दक्षिणोर्योर्जं घामा ओर्मध्ये दक्षिणांऊ
घामत्रोमुदङ्मुखनुपदधाति अस्मेभगोसोति मंत्रेणानुत्तरानुसर्वमिवोपहि
ता। पृथ्वी त्तरस्त्रिवद्धत्यामेवत्रिवृद्वतीमनूपदधातीतिश्रुतेः॥ नुत्तरामपरयोर्मे
त्रस्यभागरति अपरयोरपरानकांतविहितयोर्द्दक्षिणोत्तरयोर्जंघामाओर्मध्ये
नुत्तरांजंघामात्रोमित्रस्यभाग इति मंत्रेणाद्दक्षिणाभिमुखउपदधाति। दक्षिणा
नु प्रागुपहिताएकविंशत्यामेकविंशवतीमितिश्रुत्वात॥ नुत्तरांदाक्षिणाया
नेंचहसांभागरतिदक्षिणायोर्द्दक्षिणानकांतविहितयोर्द्दक्षिणोत्तरयोःपघयो
मंध्येनुत्तरांपघांप्राङ्मुखनुपदधातिम्ववहसांभागोसीति मंत्रेणांदक्षिणा
नुसर्वमेवांमपंचीपंचदशवत्यां ऽस पंचदशवतीमितिश्रुतत्वात॥ नुत्तरांत्तरेपामु
गंद्रस्यभागरति इंद्रस्यभागोसीति मंत्रेणोत्तरयोरुत्तरानकांतविहितयोर्द्दक्षि
णोत्तरयोःपघयोर्मध्येनुत्तरांपघांप्रत्यङ्मुखनुपदधातीसप्तदशवात्सां
पंचदशवतीमितिश्रुतेः॥ दक्षिणानुप्रागुपहितेव॥ वसुतिमंत्रंवसूनांभा
गरतिवसूनांभागोसीत्यादिभिः अष्टि प्रतिमंत्रंचतुर्दशभ्योपराः वद्धघा
मुदङ्मुखनुपदधाति॥ ज्ञतस्येसहस्रस्यसहस्यश्चेति। सहश्रसहश्चेति

द्वाभ्यामतश्चोपधे अनन्तरमभित एकैकमुदङ्मुखमुपदधाति अथ तन्मध्ये
नुपदधाती ष्ठितत्वात् ॥ रेतःसिग्वेलायां वै सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणोत्तरानक
ण्ठ्य स्यायिरेकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रं । सर्वतः सर्वासु दिक्षु रेतःसिग्वेलायां
सर्षिरित्येवं संज्ञकाः सप्तदशेष्टकानुपदधाति तासां सप्तदशानां म
ध्ये प्रागनन्तरं दक्षिणोत्तरानव सप्तोत्तरपदधाति अर्थादप्यनुत्तरेणेति तन्म
ध्ये प्रतिदिशं चतस्रश्चतस्रः पद्यानुपधेयाः अनन्तरमभितो द्वे द्वे दक्षिणो
त्तः पंच तत्र मध्यमानन्तरेपधातामभितो द्वे अर्द्धे पधे नुदगायते अभितो
द्वे पद्य एवं पंचेति ताश्च पूर्वापरयोः प्राक्सन्नणादक्षिणोत्तरयोरुदक्संह
गा इति अध्वर्युश्च एकया स्तुवतेति सप्तदशभिः प्रतिमन्त्रमेतासामेकैकां
पूर्वासां मध्यनुत्तरतः प्रत्यग्रव इति सर्षिंद्रुसज्ञन्तिल्य एकास्मिन्नेतः
सिग्वेलायामुपदेशेऽव्यवधानेन संलग्नोपदधाति रेतःसिचोर्वेलयेति वक्ष्य
तत्वात् अथ चतुर्थ्यां द्वादश प्रथमा अग्रमा अथ द्वादशाथ सप्तदशा
सप्त ततः सप्तचत्वारिंशद्वचतुर्थीं चितिमिति श्रुतिपरिगणितायजुष्म
त्यनुक्ताः अत्र चतस्रो मनुष्यो हिंस्य आघाघ्निवद्भ्यो यादयः तत अथ चतुर्दशा
द्वपधा एवमष्टादशा पुनश्चतस्रस्त्रिवद्भ्यापाघाः षड्द्वाः द्वि ज्ञतन्ये एवं द्वा

दृश। ततः सप्तदशसङ्ख्यीतित्यर्थः॥ अथ लोकं परोपधानमाह॥ नुत्तरा
ठं साधलोकं परणाः सर्ववत नुत्तरां सादधि नुत्तरां सादात्म्य सर्ववदि
ति प्रथमास्त्रोकं परणानुपदधाति तत्प्रथमं ध्रुवा एकां स्मृत्रोजै धामाश्चुदग्ल
त्तराणात स्यादक्षिणतोग्या पूर्वस्त्र दगर्धध्रुवा सामिती यात तोदशदशोपदधा
ति अथ लोकं परोनुपदधात्स स्याठं स्व त्र्यामित्याभिनयेनोत्तरां सादात्म्या
पधानं दर्शयति सर्ववदित्सनेनोत्तरां सादध्राम ध्याह्रदक्षिणामान्नकांता
सूर्वस्मात्स्नत्यसशं शमित्येतावक्ष्म्यते ततः पुरीषनिवपनं सप्तचेपि स्त्र
न च। अथ पुरीषं निवपति तत्स्यापरिव ध्रुरेति श्रुतत्वात्॥ अथ पंचमी चि
तिमाह। १० पंचम्यामेते षाष्ठिनीवदस्म पत्नीः पंचम्यां चिता वते पुत्रा
ष्ठिनीवदसपत्नाः संज्ञा इष्टका नुपदधाति। पंचमीग्रहणं चयर्थात् ज्ञा
पनार्थं स्व चमी ति संज्ञा संव्यवहारार्थाते चेतयमानारणता इष्टका अप
स्पन्नसपन्नर्द इति प्रज्ञात तथैवैत घज मानोयदेतानुपदधाति सर्वत
नुपदधाति यरार्द्धनुपदधाते त्रिच श्रुतत्वात परार्ध इत्संत इत्यर्थः स
र्वत इति सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः। आष्ठिनीवदित्यनेन प्रतिदिशमनक
मुत्तरेणाहर्वाष्ठितीय दक्षिणायां पूर्वेणापरादक्षिणानोत्तरापरेणाद

क्षिणामुत्तरेण पंचमीति चैतेतावद्भवति। अतश्चापि सर्वा अस्य पश्चात्प्रागन्-
कमुत्तरेण द्वितीये लोके नुदङ्मुखेनोपधेया प्रागस्लहरणाद्दक्षिणा अस्य पश्चा
तिर्यगन्तकं सर्वेण द्वितीये लोके नुदग्लक्षणा प्राङ्मुखेनोपधेया अपरा अस्य
पश्चान्तके दक्षिणेन द्वितीये लोके प्राग्लक्षणाद्दक्षिणामुखेनोपधेया अनुत्तरा अस्य
सपत्ना तिर्यगन्तकमपरेण द्वितीये लोके नुदग्लक्षणा प्राङ्मुखेनोपधेया सर्वा
श्चैताः पद्या एव। आश्विनी वदित्यनेन दक्षिणायां वंश्योरर्धपद्ययोरेकस्मिन्नेव
लोके प्रास्तावृपवादमाह॥ दक्षिणायेरत्नान्तरं दक्षिणायोर्द्धं सेण स्वादिशु
पधीयमनयो द्वितीया पंचम्योरमयन्त्रयोररत्न्यंतरं अरत्निप्रमाणमं
तरालं भवति अतश्चाभिन्नयोर्लैकयोरुपधानविधानांते च अपि पद्या एव
भवतं तयोश्च द्वितीया उदग्लक्षणा पंचमी तु प्राग्लक्षणेति। प्राच्योपुरीषसहि
ते इति वक्ष्यमाणत्वात् तां प्राचीं तिरश्चीमुपदधातीति च ते प्राच्यानुपदधा
तीति श्रुतेश्च। एषापि प्राङ्मुखेनैवोपधेया॥ अग्ने जातानिति प्रतिमंत्रं अ
ग्ने जातान्नित्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचामयन्त्रानुपदधाति॥
पश्चिमा द्वितीया पश्चिमा अपरा सपत्नघ्नी द्वितीयो यामपुरस्तादुपदधात्य प धे २
ग्ने जातान् अथ पश्चा सहसा जातान्। अथ दक्षिणातः षोडशी स्तोमः अथो

तरतश्चत्वारिंशो स्तोमः अथ मध्येऽग्नेः पुरीष्यमसीति तां प्राचीं तिरश्चीमुप
दधातीति श्रुतेः अत्र हरिस्वामिनः तां मध्यमामस्पन्दं प्राची प्राग्लक्षणामुप
दधातीति तिरश्चीमिति संनिर्ज्ञेयं कांतरायेत्यपतिरश्चीमिति ब्रुवन्नन्यां सन्नि
कृष्यास्तत्रोदग्लक्षणांनुपधीयंत इति दर्शयति। ततश्चाऽरांपंसयोरंतराले दक्षि
णोदग्लक्षणांनुपधेयाः सर्चौ श्चप्रावोल्ववचनादुत्तरेपि श्रोणांपसयोरंतरा
लेनुदग्लक्षणाश्च परिशेषात् तुल्सममसंख्यवाच्छ्रोणांपतराले श्चसांतरालेचा
प्राग्लक्षणानुपधेयेति। अत श्च पंचम्यामणुद्धेवावर्गः पूर्वापरे प्रांचे दक्षि
णोत्तर इत्यनेनैव प्रकारेणोपकानां लक्षणानि भवंति। अर्द्धपादभागाश्चो
दगन्तकमभितः प्राग्लक्षणाश्च दक्षिणांसोत्तरश्चोण्यपक्तापादेशे च प्रागाय
तः प्राग्लक्षणाश्च इतरत्र तद्गायतानुदग्लक्षणाश्चेति एवमेव ध्येक्ष्ये
ष्वपि ज्ञेयं संप्रदायपद्धतिकारस्त्वेवमाह॥ पंचम्यां तमध्यमे भागे सल्लालि
खिताः दक्षिणोत्तरयोर्वंशालिखिताः अथ सनचितिषु अन्तकमध्यद
क्षिणाम स्पर्द्धयेनुत्तरे चोदं चित्र लक्षणानि पूर्वापरयोः प्रांचि इति॥ विराजो
दशदशप्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेव छंद इति प्रतिमंत्रं ततः एव छंद इ
ति प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु दशदश विराज इत्येवं संज्ञा। इष्टाउ

पदधाति। अथ विराजनुपदधातीति प्रज्ञस्य सर्वतनुपदधातिता दशदशोपद
धातेति च अवरात्। सर्वाश्चैताः पघा एवा अथे दक्षिणंस्य तोत घाः पुरस्तादुपद
धाति अथ यादद्विरोण्यपा। पश्चादथ यानु त्तरत इत्येवं सर्वासु दिक्षु अस्ता
विराजः किं आत्मनः प्रांतरएवानूकमभितः पंच पंच धेयाः अथ यवामध्यतो द्वि
तीये ध्रुपांस्यलोके स्थितिति तत्र प्रागादिशब्दानां प्रांतरएवोपधानेमुख्यार्थत्वासि
द्धेः प्रांतरएवोपधानं युज्यते तत्र प्रांत लोकानां गायत्र्यसम्पन्नाच्छंदस्याभिः
सर्वादिग्गुरुद्धत्वात्तन्मध्यवर्तिलोकेष्वेवोपधानं प्राप्नोतिपुरस्ताद्विराजांउ
तरस्थान स्यापि रुद्धत्वाविशेषात्प्रांतलोकेष्वेवोपधानं कत्रैव्यंतत्र विशेषमा
ह॥ गायत्र्यसम्पन्नागराणां मध्येऽसंभवात् विराजश्च प्रांतएवतष्योपधेयाः।
ये ष्यागायत्र्यासम्पन्नाश्चविरां गरास्यमध्येभवंति। उक्तः तासांनियतस्थान
त्वात् कथं गायत्रीणां चानूकांते युग्मानां विधानाद्युग्मगराणामध्यमानूक
इति मध्यमाया अनूकस्योपर्युपधानविधानादसम्पन्नायश्चैनूकमुत्तरे
णाहर्वाद्वितीय इति नियमेन द्वितीयलोके विधानात् विराजांचानूकमभितः
पुरस्तादितिगायत्र्यादिष्ववधानेप्यनूकमभितनुपधानंभवत्येवापुरस्तादि
त्यतदपिन चविरुध्यते। अतः प्रांतएवा विराजामप धानंननुउक्तएवं अवी

तोयधानमाश्रीयत इत्यत आह असंभवात। पुरस्ताद्विराजामन्यत्रोपधा
नस्यासंभवात। कथमसंभव इति चेत इत्थं। सर्वस्य सर्वाद्यस्येष्टकांतरैरावृ
तत्वात तथाहि मध्ये ह्यलोको गार्हपत्येनावरुद्धोन्तरीक्षस्त्रिष्टुभिः चतुर्थी
विश्वज्योतिषा। पंचर्तव्याभ्यां। छन्दस्तोमभागाभिः सप्तमो वालखिल्याभिः अ
ष्टमः ककुब्भिर्नवमनुष्टुभिः दशमो गायत्र्या सपत्नीभिरित्येवं सर्वोर्ध्ववर्तिनां
दशानामपि लोकानां रुद्धत्वादवकाशाभावादि निव्यवहितोपधाने सर्वतः पुरस्ता
त्प्रांत एवोपधानं पुनः पुरस्तात् प्रवेशमुख्यत्वानुपपत्तेरिति इतरत्रोपधानेष्ववहि
तोपधानं पुरस्तात् छन्दस्य गौणत्वंचेति दोषद्वयं प्रांते तूपधाने एक एव दोषः
अतः प्रांत एवोपधेया इति प्राप्ते आह।। अनुष्टिभ्यो वा पराऽध्युपधानानुपधाय
वा शब्दोवधारणे पुरस्ताद्विराजनुष्टिभ्यां पराः अनुपांत्या लोकानुपगहिता नामु
ष्मिन्नुपध्यान्नाम्निन्नेव लोके ऊर्ध्वपधानुपधेयाः परं तस्मीहोत्थ ऊर्ध्वपघनुपधा
य एवं ज्ञेते विराजां व्यवहितोपधानं ज्ञतं न भवति। आनुष्टिभि हेविराज अव्यतिरश्चा
लिखिता अध्वपघः प्राग्लप्तदरालात तथाच हरराज्ञताह्नं नुष्टिभि विराजश्चा
ध्वपघाश्चेदिति चकारश्चिरश्च्यालिखिता अध्वपधाश्चेत्यनुज्ञायते। एतस्माद
वचैकैव्यानुष्टिभ्यो वा परा इत्ययं वाशब्दो विकल्पार्थ इत्यस्याभिमतमिति

प्रतीयते नन्वस्मिंस्तु पुरस्ताद्विराजामुपधानं किमिति नोक्तं ग्रीवानुसिंहस्ता अनंतर्हि
ता गायत्रीभ्यनुपदधातीति गायत्रीणामुष्णिहां चानंतर्हितत्वं प्रवर्तते। अतः सा
ध्रुक्तमुक्तेष्वोपरा इति। अतनुभयीनामर्द्धपघात्वमात्रिलैकस्मिन्नेव लोकेनुप
धानं॥ अथ पत्नास्य शोभ्यतोंतराः अन्यतोन्यासुतिष्टुप्दिनुविराजोसपत्नास्य
शोः सपत्नीसंलग्ना असपत्नाभ्यांतरास्तन्मध्यवर्तिलोके ष्टपधेयाः तात्र सर्वाः
पर्यायवद्दक्षिणात नुरतश्चोदगूर्ध्वगाः पश्चात्प्राग्लक्षणा इति पुरस्तादुदङ्मुखमुप
दधाति एव पंक्तिंदइत्यादिभिर्दक्षिणाभिः दक्षिणातः प्राङ्मुखः ककुपछंदइत्यादिभिः
पश्चाद्दक्षिणामुखः संपछंदइत्यादिभिः नुत्तरतः प्रत्यङ्मुखः सवंछदइत्यादि
भिरिति नुष्टिग्योवेति विकल्पस्य पदेएवं सत्र व्याख्या विराजां प्रागादि रूपधान
प्रवणात्सर्वाः सुदिनुताः पांतैरेवोपधेयाः तदा चगायत्र्या घाछंदस्या अ
सपत्नाभ्यविराडूणां नाम ध्येनुपधेयाः उतः आसा गायत्र्या असपत्नानामन्य
त्रोपधानस्यासंभवत्। नियतस्थानत्वादासां। एवं वोपधाने प्रागादिशब्दा
नां मुख्यत्वं भवति अंतरोपधाने तु गौणत्वमभिप्रायः अस्मिन्पक्षे हर्वा अ
पि विराजा पघा एव भवंति विरोधाभावादिति॥ पक्षांतरमाह॥ नुष्टिग्यो वाप
रा अर्द्धपघानुपधाया वाविकल्पार्थः अथवा शौर्विराजामाराजनुष्टिग्गोपरास्त

दे०भा०
५५

55

।स्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपधानलोक एवार्द्धपद्यानुपधेयाः किंतस्मिन्नेहोपि सर्वं मध्ये पद्या
नुपधाय। अस्मिन्नपहे॥ असपत्नास्यच्छोत्रस्यतोत्तराः पदाव प्राग्विराजमुत्तरस्मिन्ना
परानुपधीयते तदा अन्यतोन्यासु दिक्षु विराजोऽसपत्नास्य बाह्यं दंतरा याम्यां
सलोके ह्यपधीयंते अनूकमभितः पंच पंचेति। अत एवाह सूत्रकारः पंच
म्यामंतरा विराजोऽग्नेः हरणामुच्यत इति। अंतरानु पंचलोकं च्छा विराजो
यस्यास्सा वंतरा विराडत स्यात् राविराज इति। अत एव विशेषणाद्दक्षिण विराजो
प्यस्तीति गम्यते। अत एवैवं व्याख्यातमिति।। सर्वतो बाह्यवेलायां स्तोमभा
गारश्मिनामस्तायेति प्रतिमंत्रं पंच दश दक्षिणा नानूकं सर्वतः सर्वासु दि
क्षु बाह्यवेलायां स्तोमभागसंज्ञका इष्टकानुपदधाति र। रश्मिनास्त्याये
त्यादिभिः प्रतिमंत्रं। एतासां मध्ये पंचदश स्तोमभागाः प्रागनूकं दक्षिणेनो
पदधाति अष्टौ चतुर्दिशो त्तरेण प्रागनूकमिति। अत्र स्पष्टं तविभागः
कृतोऽस्ति। अष्टौ पुरस्तात् स्तोमभागाः पश्चाद्द्वे दक्षिणतः सप्तोत्तरतः शि
ष्या इति। अत्रैकोनत्रिंशे त्रिंशद्वा स्तोमभागाः संति तासां मध्ये अष्टौ स्तोमभा
गाः पश्चाद्धा श्लदराः पुरस्तादनूकमभितः [illegible] अवतस्व अवतस्त्वनु इम्नु स्वनु
पदधाति पश्चाद्द्वे वमेव दक्षिणासु खः दक्षिणतः सप्त तच्च चतुर्थीपि पद्या अ

राम
५५

नुर्व्यतिर्यग्गन्कमध्येतां अभितोऽर्द्धपघे द्वे अंसाःपघाः एतानुदग्लद
गाः प्राङनुरवमुपदधातिनुत्तरतश्चशिष्टा अशिष्टाः एकोनत्रिंशत्सद्वेषट्
पघोनुदग्लक्षगाः प्रसङ्गनुरवः। अनन्कमभितास्तिस्त्रामितस्त्रः त्रिंशत्पदे
नुत्तरतः शिष्टाः स सेति। तदादह्निरणस्तोमभागवन्सध्यमानं केतामभितो
ऽर्द्धपघेतथ्याचपंचम्यामित्यनुवर्त्तमाने सरणान्ततोनं अप्रसूमितोनथा
मर्द्धपघा इति तत्र रस्मिन्नासत्याये त्यादिभिः पुरस्तादुत्तरामारभ्योपदधा
तिनुशिज्ञावसुभ्य इत्यादिभिर्दक्षिणतः अभिजितेत्यादिभिरथाभिःप
श्चात्। ततः सद्दसीत्यादिभिरुत्तरत इति। अथ स्तोमभागानुपदधाती
ति प्रवृत्तत्वात् अथ बाढायै वेलयोपदधाति सर्वतनुपदधातीति चक्र
तर्वत॥ वेषश्रीः त्वचाप त्वंचजिन्वेतित्रिंठः शन्नमीमिके एके शाखिनोवेष
श्रीरित्यनेनमंत्रेणत्रिंशत्तमीं तोमभागामुपदधाति एकोनेति तस्याः स्थ स्था
नमुत्तमेवोत्तरतः शिष्टा इति तस्याः स्थास्थानमुत्तमेवोत्तरतः शिष्टा इति।
अस्मिन्पक्षेनुत्तरतोपि सप्तभवंतितद्धिकेवेषश्रीः त्वचापत्रिंशतमीति श्रु
तेः पुरीषमाावपति अथास्तुस्तोमभागास्तुतस्त्रीमिमञ्जपुरीषं परणामस्द
मावपतिनुपरिप्रदिपतोनुपरिप्रदिपतीत्यर्थः तद्धचात्वालादानीयात्र

56

यस्तोमभागानुपधायपुरीषंनिवपति सापंचमीचितिरिति श्रुतेः पूर्ववत्समा
हृ॥ मंत्रेणावातापश्चितस्यतस्मीर्ष्ठश्रुतेः। स्तोमभागस्तु मंत्रेणावापुरीषमा
वपति। कुतः तापश्चितस्य स्तोमभभागासु तस्मीं पुरीषावापश्रवणात् तस्मी
मासर्ष्ठ स्तोमभागापुरीषमभिहरंतीति यतस्तत्र श्रूयते। अतस्तत्र तस्मीमिति
विधानादन्यत्र मंत्रेणेति गम्यत इति मंत्रेणैवेतु त्वंतस्तु ननैवं घटते तत्र विधा
नाभावात् यतः प्राप्तकर्मानुवादमाने कृष्णाविधानं न संभवति तत्र मासो
स्रोसत्वाद्विधेयः अतस्तघटितिरिक्तस्यात्तत्रानुवाद एव किंचतादुवेयं चेवय
जुषान्यास्तु पुरीषं निवपति तस्मीमत्रेति अनेनापि तस्मीमेव पुरीषमनि
वापउच्यते। अतस्तस्मीमेव निवापो मंत्रेणेति सिद्धं॥ ११ नाकसदोनस्तु
पूर्ववर्जं मत्स्यावेलायामाश्विनीवद्गुणसोतिप्रतिमंत्रं सर्वास्तुदिद्गुतूर्ध्वा
वेलायां पूर्ववर्जं मन्नकेषु अन्नकस्योपरि राज्यसि प्राचीदिगित्यादिभिः पंच
भिः प्रतिमंत्रं आश्विनीवत् नाकसत्संज्ञकाः पंचचूडकानुपदधाति। आश्वि
नीवदित्यनेन प्रतिदिशं दक्षिणामुत्तरेणायं चमी त्येतावत्त लभ्यते। अन्यस्या
नुक्तत्वात् पूर्वाप्तु नान्नकस्योपरि। पूर्ववर्जमित्युक्तत्वात्। सा त्वाश्विनीव
वदन्नकमुत्तरेण द्वितीये लोके जुपधेया दक्षिणां पंचम्यां वर्धपघति

रौर्द्वे लिखिते प्रागायते अन्या। स्तिस्रः प्रधाः सर्वाश्चेता अर्द्धैस्तोधाः।
एतासामुपर्येवर्थं वचूडानामुपधानात् एतथ्यावाहस्वरणाकारः। अर्द्धो
से धास्त्रतीयायाम् ध्यो नाकसत्पंचचूडा इति। अतश्चेव स्यमाराणाः पं
चचूडा अथ्थेर्द्धसै धाएवभवंति नाकसदनुपदधातीति प्रज्ञत्वाद्दिक्त्व
दधति ह्तव्यानां वेदुला या अंतस्तोमभागमिति श्रुतेः। तयाच पुरस्ता उ
पदधाति राज्ञ्यसि प्राची दिगिति अथ दक्षिणतो विराडसीति। अथ पश्चात् सं
म्राडसीति। अथोत्तरतः स्वराडसीति अथ मध्ये अधिपत्न्यसीति चश्रुतत्वात्
पूर्वापरेष्वा स्वरणोद दक्षिणोत्तराणुदग्रस्वरणाः इमिपुरस्ता उदङ्मुखमुपद
धाति दक्षिणतः प्राङ्मुखः पश्चाद् दक्षिणामुखमुत्तरतः प्रत्यङ्मुखं पुन
र्द्दक्षिणामुत्तरेणापंचमीं प्राङ्मुख इति पंचचूडानामप्येवमेवोपधानं भव
ति॥ पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पंचचूडाः प्रतिमंत्रं प्रतिदिशं पश्चालिंगं
नाकसत्सु तृतीयां पुरीषं वा वालम् द्वमोप्य उपरि प्रक्षिप्यता सां नाकस
दामुपरि प्रतिदिशं सर्वासु दिक्षु अयं पुर इति प्रतिमंत्रं पश्चालिंगं पं
च संख्याः पंचचूडा सं न्न का इष्टकानुपदधाति पश्चालिंगमिति लिं
गानतिक्रमेणायद्दिग्लिंगको यो मंत्रस्तस्यं दिशि तेन मंत्रेणोपद

धातीसर्थः अथ पंचचूडा अनुपदधाति स पुरस्तादुपदधात्ययं पुरो हरिकेश इति। अ
थ दक्षिणतोयं दक्षिणा ति। अथोत्तरतोयमुत्तरादिति अथ मध्ये यमुपरीति अथ
पश्चादयं पश्चादिति। पश्चिमोत्तमायाश्चिमायंचचूडानुत्तमा। अतिमाः सर्वासा
मेते उपदधेया। तथाच श्रूयते। अथातोन्वावृत्तं पुरस्तादुपदधाय दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतो मध्यमनुपदधात्यथोत्तराः पुरस्तादेवाग्र अनुपधाय दक्षिणतनुत्त
रतो मध्ये पश्चादुपदधातीति एवं नाकसदां क्रमः अथोत्तरपक्षादिः पंचचूड
नामिति। एता अप्यस्यां सधाः तत्रेति स्त्रः पद्याः दक्षिणपंचम्याव द्वयपद्यद्दक्षिणो
त्तरे प्रागायतेतिरश्चालिखित इति नाकसदुपदधानमिति।। छंदस्यास्ति त्वति
स्त्रः वस्य माण्याग्यायाः पाद्यार्थं दस्या एकैकस्मिन्स्थाने त्रिंस्त्र। तिस्त्रनुपदधा
ति तास्तांति स्त्र गां मध्येमध्यमा मध्यमा पद्या अनन्तकेनुपधेयाल मभि
तो द्वे द्वे अर्धपद्ये पंचम्या मप्युक्त। भितो न्वाम द्वयपद्य इति हरगाज्ञतो क्रलात्।
छंदस्यानुपदधाति प्रजनसत्वेवान्नुपदधातीति श्रवणात्।। अनन्कांते पुरस्ता
द्राय त्रीस्विम द्वैस्नुपचं पुरस्तात्सर्वस्यां दिश्यनक्रांतेति स्त्रोगायत्रीरस्वि
म् द्वैति प्रत्यच मेकैक यवीयपदधातिनुदग्नुखः प्राग्लहस्ताः तस्य शिरोगा
यत्र इति श्रुतत्वात्। अत्रानक्रांते पुरस्ताद्दाय त्रीरिस्येव पाउः नलनक्रांतेष्विति

नुत्तराश्चव स्यमाणाश्छंदस्याः सर्वाः प्रत्यचमुपदधाति सर्वं सत्वेषु ज्ञेयं ।। पुरस्ता
त्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि रेतःसिग्वेलायां
ति स्रस्त्रिष्टुभ अनुपदधाति भुवो यज्ञस्येति प्रत्यचं प्राग्लक्षणानुदङ्मुखः
नुरस्त्रिष्टुभस्ता रेतःसिग्वेलयोपदधातीति श्रुतत्वात् ।। जगतीश्च पश्चादप
मिहेति अयमिह प्रथम इति तिस्रोभिः प्रत्यचं चकारात् पश्चाद्रेतःसिग्वेलायां
तिस्रो जगतीरुपदधाति श्रोणी जगत्यः स यावति पुरस्तात्स्वयमातृण्णायेति त्रि
ष्टुभ उपदधाति तावति पश्चाज्जगतीरिति श्रुतेः एताश्च प्राक्लक्षणा दक्षि
णामुखेनोपधेयाः ।। अपराह्णीभ्योनुष्टुभः सखायः संचर इति सखायः सं
व इति प्रत्यचं ताभ्यो जगतीभ्योपरास्तिस्रोनुष्टुभः प्राग्लक्षणादक्षिणामुखेन
नुपदधाति सत्यावनुष्टुभस्ता । अनंतर्हिता जगतीभ्य उपदधातीति श्रुतेः ।।
अपादावेलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेनाव इति एनावा अग्निमिति प्रत्यचमंसा
दावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीरुदङ्मुखः प्राग्लक्षणानुपदधाति पशवो बृ
हत्य इति श्रुतेः ।। भद्रा न इति ककुभस्ताभ्यो बृहत्यंतरा श्रुते मंत्र चामेरोध
तान्यपज्ञप्ता छन्नापुरस्तात्दिक्ष्वनुवर्तेता ताभ्यो बृहतीभ्यः पुरस्तान्मंत्र चौ
णाति स्वः ककुभवुपदधाति प्राग्लक्षणानुदङ्मुखः ।। बृहतीभ्यः पुरस्तादिति

उतः बृहत्यंतरश्रुतेः पर्शवो बृहत्यः कीकसाः ककुभः सोंतरेणात्रिष्टुभश्च
ककुभनुपदधातीति त्रिष्टुप्ककुभोनामंतराले बृहतीनां श्रुतत्वात्। तदुक्तं दे
वो[illegible]पय घेतयद्बृहतीभ्यः पुरस्तात्ककुभनुपधीयंते नान्यथा मंत्रक्र
मेणेति सर्वमुष्णिहनुपधायतदनंतरं ककुभनुपधेयात् इत्यर्थः। भद्राण
त्रिर्धं त्रतुर्थेव स्थिरामित्येतान्युद्धृतानि चत्वारि चत्वार्यक्षराणि भद्रोन इ
त्याद्याभ्यां छयायकल्पकत्वमध्ये अपठित्वैव ककुभामुपधानमिच्छयान
क्ष्यैवात अपि कर्षं पदे भद्रोनो अग्निराहुतः सुभगभद्र इति भद्रानुत प्रशस्तया
भद्रं मनः कृणुष्वेनासम श्वितीयेनासम सुमासहस्तनुहि भ इति मंत्रप्र
योगः। अथैतासां ककुभां चत्वारि चत्वार्यक्षराण्यपाद्यायांति छंदस्युपदधा
ति सा साति छंदा एव भवंति गायत्र्यस्तराः संपद्यंत इति श्रुतेः अनकर्षं
पदेष्टय ध्याया एवमेव मंत्रप्रयोगः॥ अपरा गायत्रीभ्यनुष्णिहाग्ने वाजस्पा
ति गायत्रीभ्यो परास्तिस्वनुष्णिहाग्ने वाजस्पते प्रत्यचमुपदधाति। प्रा
न्तदरागानुदस्युरवः श्रीवानुष्णिहस्ता अनंतर्हिता गायत्रीभ्यनुपदधाती
ति श्रुतत्वात्। एताश्चाति रश्चालिखिता आर्द्धपधास्तास्मिन्नेव लोके विराज
मुपधानपदेप हंतरेतुपघाएवेति प्राग्युक्तं॥ अनूकाते दक्षिणायं स्तीर

ग्निं तमिति द्वाविरो न क्रांतेति स्वः पं क्तौ र ग्नितं मं म्यः इति प्रत्यय समुद्ग्ल दशाणाः
प्राङ्मुखत्वनुपद धाति॥ नु त्तरे पदे पं क्तौ र ग्नेतम घेति नु त्तरे नूक्रांतेति स्वः पद
धतीतिता तथाप द्वाध्वीं यञ्छंदस्त स्वाहि णात पद पं क्तौ रु दग्ल दशाणाः प्राङ्मु
खत्वनु पदं धाति अग्नेतम घेति प्रत्यचं। पं क्तौ पंक्त्या पर इति प्रजनस्य पार्श्वतनु
पद धातीति तथाप द्वाध्वीं यञ्छंदस्त स्वाहिणात नुपद धातीति अवराणि॥ पुरी
षवत्याः हर्वीमति छंदसं प्राच्यापुरीषसंहिते भद्रा णाति वं च तयैवाच्छिग
ग्निरें होतारमिति अग्नेः पुरीषम सीति पुरीषशब्दवतामंत्र योपहितापं
च म्यसपत्नापुरीषवतीति तस्याः हर्वीमति छंदसेरषका मुपद धाति भः
द्रा णातिरित्येव मीदिनामं त्रेणा प्राङ्मुखरण्वा मा पुरीषवतीर यमति छंदसा
चरते नुभे अपि प्राच्यौ प्राग्ल दशाणी भवतः पुरीषसंहिते पुरीषेणासंपृक्ते
संलग्ने भवतः अनयोरंतराले पुरीषावापः कार्यः इत्यर्थः नुदरमति
छंदा इति प्रजनस्य यानि पुरीषवतीतस ठे स्वछे उपद धातीति तथापुरी
षसंठं हिते भवतो माठं सर्वपुरीषं माठं सेन वानुदं रं चयेति स्व सठं
हिते हवी ति छंदसाभवस्य पराः पुरीषं च स्पृत्त रं ठं उदरम धराया नि स्त्र
प्राच्या नुपद धाति प्राङ्मु खाग्नि स्त्रीयते यथा प्रा ग्वे प्राच नुदरे प्राची

दे० भा०
५९

59

योनिर्बर्हिस्तोममभागमिति श्रुतत्वात्। तथा तेदक्षिणतः स्वयमातृण्णाया उपद
धाति च। अथैता संयकुंभां चत्वारि चत्वार्यं न्नत एपादायति छंदस्युपदधाति सा सानि
छंदा एव भवतीति श्रुतत्वात्। भद्रा एतिति रिसेवमादि मोपधानामुक्तं। अग्नेस्त्वमि
त्यन्तकां ते यदि द्विपदाः अयमेत्वनइति प्रत्यचमपरे न्तकांते तिश्रोद्विपदाः प्रा स
न्तर्धादक्षिणामुत्तरमुपदधाति। प्रति ष्ठाद्विपदा इति पक्षस्य पश्चादुपद
धातीति श्रुतत्वात्। गायत्र्यादय एतत्पर्यंता एकत्रिंशच्छंदस्याः एतासां सर्वो
सां मध्यमा पधा अनूकस्योपर्युपधेयानाम भितो द्विपद्ये॥ मध्ये छं बर्हिर्गा
र्हपत्यं। मध्ये अष्टकं गार्हपत्यमुपदधाति। गार्हपत्यमुपदधातीति प्रज्ञात
मध्यत इति श्रुतत्वात्। गार्हपत्यनामधेयादेवसकलतदीयविधि प्राप्तेः
अष्टौ। अष्टौ छंदकामित्युक्तं तेन नाश्चैकविंशतिरिष्टकाः। अष्टास्वपिविशे
षः स्तरणा ता स्तः। पंचमस्या गार्हपत्ये द्वे बृहती नामस्थाने चतस्रो द्विपदा इ
ति। तेन मध्ये तस्यार्धपदा। प्रागायताः प्राग्लक्षणा अनूकमभितो द्वि
ज्ञातासां यथा द्विति रथ्यापादमात्र्यो पुरस्ताच्चैते रेवा पार्थसो अग्नि
रित्यादिभि मंत्रैस्तं द्वे वा पानांचयनं तदा एतैरेवयजुर्भिस्तथावता		रा म
चिनोति यो द्वेवा सोम एवायं तमेवैतदाहत्येहोपदधातीति श्रुतत्वात्		५९

तेन दक्षिणातनुदङ्मुख आसीनो पठं सोऽग्निरिति प्रत्यचं चतस्रो दर्भपघा
नुपदधाति तासु च सञ्जन्निसे । ततो परेणाग्नि परीत्यैऽञमग्नेर्दक्षिणां श्रयं
त इत्यु त्तरां च दक्षिणामुखननुपदधाति प्रतीच्छकं निखेततः पुनः प्रतिपरेत्य
दक्षिणातनुदङ्मुसीनश्चिदसीत्युत्तरां तिरश्चीं परिचिदसीति दक्षिणां प्र
तीच्छकं निखेततः पुनः प्रतिपरेत्य दक्षिणातनुदङ्मुसीनश्चिदसीत्युत्तरां
तिरश्चीं परिचिदसीति दक्षिणां प्रतीच्छकं निखे । पुनश्चितिं चोपरितद्वध
न ह्यवयइतिप्रत्यचं । अस्याद्य छ्छकस्य गार्हपत्यस्यैवोपरि तद्ध ह्यर्हपत्यस्य
व देवयेनज्ञवयेइति प्रत्यचं पुनश्चितिमुपदधाति ये यं गार्हपत्यचि
तिरत्रैपहिता एवैष्टास्यानुपरीयेनज्ञवयइत्यादिभिर्मन्त्रैः पुनश्चीय
त इति पुनश्चितिः । तद्वदितिमध्ये चतस्रो दर्भपघाः प्रागग्रदर्भाः तासाय
श्वासंलग्नेषपादमात्रौतिरश्चीपुरस्ताद्वेति । तथा येनज्ञवयइति प्रत्य
चं दक्षिणातनुदङ्मुसीनश्चतस्रो दर्भपघानुपदधाति स कृन्निसेत ततो परेणा
परित्यो त्तरतो दक्षिणां तिरश्चीं संप्रच्छव धूमिति । नुद्धुध्यस्वेत्युत्तरां प्र
तीच्छकं निखे पुनः प्रतिपरेत्य दक्षिणातदङ्मुसीननुत्तरां तिरश्चीं येनं वह
सीति ततो दक्षिणामयं त इति । प्रतीच्छकं निखे । एतावत्सर्वं वेति नाग्न्यहते ॥

अथ पुनश्चितिमुपदधातीति प्रज्ञस्य यस्य वा यमग्निश्चितस्तमेवैतदाहृत्वास्यो
परिष्टात्पुनश्चिनोति तस्या पुनश्चितिरिति श्रुतत्वात्। तथायेनज्ञपयश्चत्यादिव
अथ्याविष्टका अनुपदधाति तस्या एवोक्त इति च श्रुतत्वात्। पुनश्चिते गार्हपत्य
स्योपरिचयनविधानाद्गार्हपत्येष्टकाः पुनश्चितेरिष्टकाश्चार्द्धा सोऽधा भवंति।
तथा चोक्तं हरणाज्ञता। अर्द्धौ सेधास्यतीयायामतस्थानाकसमं च षडङ्गार्ह
पत्यपुनश्चितीचा सोऽधयोगादिति॥ पुच्छसंधावेका एके आचार्याः पुच्छसंधौ
पुनश्चितिमुपदधाति नार्हकेजघनार्धेनुपदधाति पुच्छसंधाविति श्रुतत्वा
त्। अस्मिन्पक्षेति स्तोत्रियपदाः मध्यस्थे अनुकमभितनुपरिहृते द्विराजोवर
ता अर्द्धौ सेधाः पुनश्चितेः पूर्वैतिरश्चीः पूर्वसीा संधेएव तयोरुपरिचयनस्या
विधानात्। इतराः षडिष्टका अर्द्धौ सेधाः॥ अत्र च पूर्वं पुनश्चितिभ्यां पुष्पा
भ्यामष्टानां पादभागानां स्थानस्य रुद्धत्वान्मध्यमे भागे विश्वज्योतिर्वेलाको
णागताश्चत्वारः पादभागाः अपरनाकसदश्चमभितश्चषोढे। एवमेता
न षष्ठपादभागानुद्धृतचषोडशार्द्धपादभागानुपदध्यात्। लोकंपृणासि
श्चात्पूरणाय तथा सति मध्यमे भागे पंचाशदधिकानि पंचशतानि पादभा
गा षोडशाधिकानि चत्वारिंशताम्यर्द्धपादभाग इति सेवचतुःसहस्रतानि

नवशतानि लोकंपृणासंख्या भवति गार्हपत्ये ष्टकानुपसर्गी सेधाय वास्मिन्पक्षे
॥ सर्वा द्विवा गार्हपत्यं पुघसं धीज्ञला। अथवा गार्हपत्यं पुघसं धीज्ञला
द्विपदाविराजामुपरिमुपधाय सर्वार्द्धगाय अमुष्मिन्विराट्कुम्भामुपरिमु
नश्चितिमुपदध्यात तद्वेकजघनार्द्धगार्हपत्यमुपदधाति सर्वार्द्धंपुनश्चितिमिति
श्रवणात अत्रापि सर्वा पुनश्चितिवद्गार्हपत्येष्टकाद्विपदाविराड्द्वयंवा
र्द्धा सेधाः सर्वार्द्धचगाय आविराजौ कुम्भार्द्धा सेधाः मध्यमानुस्मिकप्रथम
णिष् द्वितीययोर्द्वे हो अर्द्धमर्द्धमर्द्धा सेधं अर्द्धचसर्गा सेधमिति पुनश्चितीष्टका
स्त्वर्द्धा सेधा एव सर्वा अपि अस्मिन्पक्षे मध्ये गार्हपत्यस्थाने षघ घालोकारि
का भवन्ति तत्राध्याच चत्वारिंशदर्द्धपादभागा एवोपाधयाः तेषां मध्ये ज्या
वर्द्धपादभागा गार्हपत्यस्य पूर्वपादमात्रीभ्यां स्वस्थानानामध्यानांपादभा
गानां नैस्थोने संजाताः शेषाश्चत्वारिंशदधिका भवन्ति त्र्यर्द्धपादभागैर्विश्व
ज्योतिर्वैतांसरपित्वा तस्याः सर्वदक्षिणोत्तरपार्श्वे भ्योशीतिमर्द्धपादभागानु
द्धत्य चत्वारिंशत्पादभागानुपदध्यात्। तथा च मध्यमे भागे अष्टषष्ट्युधिका
नि त्रिंशतास्यर्द्धपादभागाः अड्धिकानि बृहत्तानि पादभागा इति मेभाग
सर्वे चत्वार्ः सप्तशतानि नवशतानि लोकंपृणासंख्या संपद्यते॥ जतब्येतपश्च

द्वि० भा०
६१

61

पशुभ्येति। पशुभ्यात्पशुभ्येति प्रतिमंत्रं मन्त्रभेदेन पंचे सतत्यानुपद्धातीति प्रज्ञ
त्यसमपुरस्तात्स्वयमातृण्णायै च विश्वज्योतिषश्च दक्षिणेनुपद्धातीति श्रवणात्॥ वि
श्वज्योतिषं परमेष्ठीत्वेति। परमेष्ठी त्वेति मंत्रेण तृतीयां विश्वज्योतिषं यजमान
ज्ञतां पञ्चाग्न्यस्तत्तृणां तृतीयां पञ्चहिताया विश्वज्योतिषमनुपर्युदस्तानुपद्धाति
अथ विश्वज्योतिषमुपद्धातीति श्रुतत्वात्। अथ पांचमीयं चासपत्नाश्चत्वारि
ऽशत्यादिराज एकयान त्रिंशत्स्तोम भागाः पंचनाकसदः पंचचूडा एकत्रिंशत्
छंदस्या अष्टौ गार्हपत्यचितिरष्टौ पुनश्चितीष्टकास्ते विश्वज्योतिर्विकर्णी च
स्वयमातृण्णा च स्वयमातृण्णावारमाय। श्रियं श्रित इति निधीयते। अथ चात्रि
ऽशदष्टशतं पंचमी चितिरिति परिगणिता यजुष्मत्यो विश्वज्योतिः पर्य
तानामुपधानमुक्तं शेषाणामग्रेव स्यते अथ लोकंपृणानामुपधावमाह॥
दक्षिणार्धं सात्पुरस्तात्स्वयमातृण्णामात्रादधि लोकंपृणाः सर्ववत्। आत्मनो दक्षिणां
सादाग्नेयकोणात्स्वयमातृण्णायाः प्रागपरस्यां दिश्यपरत्रिमात्रादधि अंतिमया लोकंपृ
णं पश्चिमस्य तृतीयलोकादारभ्य पंच मध्यचितौ लोकंपृणानुपदधाति सर्ववत्
दिति प्रथमचितावुक्तप्रकारेण। तेनात्रापि प्रथमं द्वे ततो दश दश। अरत्नि
मात्रादारभ्यामध्यात्स्वदक्षिणामानं कोणात्सर्वस्मात्त्विति शेष इति। अथ लो

राम
६१

कंपृणामुपदधातीतिश्रुतत्वात्। दक्षिणतश्चतुस्तोकंपृणानीं विविधोपधा
मतरार नमुक्तां पंचम्यां विराजइत्यत्र। अत्रचलोकंपृणास्तदंचोवर्गा इत्यपंप्रकारो
नभवतीतिसंप्रदायपद्धतिकाराणामभिप्रायः अत्राप्यनेनैवप्रकारेण।
लोकंपृणानुपधेया इतिहरिस्वामिनः॥ प्रथमाद्यविपुरीषेणविकर्णीस्व
यमातृण्णेशर्करेसंघस्यपृष्ठेछिद्रपुरीषेणपंचमीमुक्तप्रकारेणप्रथ
मप्रकर्षेणाछिन्नांज्ञत्वाविकर्णीस्वयमातृण्णेनुपदधाति। किंलक्षणो
ध्वेअपिशर्करे। तयोःसर्वैःस्पृष्टेपरस्परंसंततेनेतयोःछिद्रे। नुभेअपिछि
द्रवती। स्वयमातृण्णायामन्तश्चक्षणावत्वंसिद्धमेवं कर्मार्थंएवायंयत्नः।
अथविकर्णींचस्वयमातृण्णांचोपदधातीतिप्रज्ञप्तसर्वैःस्पृष्टेतेवानु
मेग्वशर्करेभवतनुभेस्वयमातृण्णेकार्ये इतिचश्रुतत्वात्॥ प्राथमद्वयस्यचउ
त्तरांविकर्णीतियोमध्येविकर्णीमुत्तरामनुकरेखातनुत्तरस्यांदिशिनुद
गनकरेखामध्येनुदङ्मुखवनुपदधाति। प्रोथदश्वोनयवसइतिमंत्रेण
नुत्तरामितिस्वयमातृण्णातनुत्तरामित्यर्थः। सर्वामुत्तरांविकर्णीमुपदधा

दे॰ भा॰
६२

62

तीति श्रुतत्वात्॥ आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णां आयोष्ट्वेति मन्त्रेण विकर्षेद्
न्निर्णां स्वयमातृण्णामुपदधात्सदक्षस्वैवा अथ स्वयमातृण्णामुपदधा
त्यायोष्ट्वेति कण्डिकाद्वयेन सादनं वाच्यपि मर्थ्योठिते नैव विश्वज्योतिषि
कृतव्यये। घेति प्राक्प्रयं चितं सक्न्तिसे। निर्से सादन सदहोह सो सर्व
भुवतः सर्वी त्तस्यैवायं प्रपंचः नानोपदधाति सज्ञ सादयति अथैनेस
ददोहसाधिवदतीति च श्रुतत्वात् ततो यजमानः स्वयमातृण्णामालभ्य
स्वरिति साम गायति। अन्यत्रापि व्याहृतिरित्यि ति प्रायुक्तत्वात्॥
पुरुषाभिहोमवन्ति घन्त गिंप्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण हिरण्य
शकलसहस्रेण पुरुषाभिहोमवन्ति घु सर्वमग्निमिती। घका चितं सप ह
पुछं चित्यं प्रोक्षति अथैनं हिरण्यशकलैः प्रोक्षतीति प्रज्ञ्चपसहस्रे
णेति तत्पापश्चाद्दर्येष्वान्ति घुन्न थोत्तरतो दक्षिणाप्पुरस्तात्प्रत्यक् अथ
जघनेन परीत्स दक्षिणा तनुदच्य स्त दक्षिणाव त्तधिदेवत्वा यथानुपरी
त्य पश्चात्प्राञ्चि घन्ति ति च श्रुतत्वात् अत्र केवलैर्हिरण्यशकलैः प्रोक्षणासि

राम
६२

भवाउदकस्य संपात्रे हिरण्यशकलानि प्रक्षिप्योदकसहितैः प्रोक्षणीकं त्र्यं
शेषयः ज्ञात्वाभिषेवासामर्थ्यात्। इति वचनमग्रान्यायानुसारात्। उक्ते द्वे प्र
किरति सहस्रस्येति प्रतिमंत्रं सहस्रस्येति प्रतिमंत्रं सहस्रस्येति प्रतिमं
त्रं प्राग्युक्तहिरण्यशकलसहस्रमध्याद् द्वे शते प्रकिरति। द्वाभ्यां द्वाभ्यां शतेश
ताभ्यामिति श्रुतत्वात्। पंचजन्य इति च तेन प्रथमं अग्नेः पश्चात् प्राङ्मुखस्ति
ष्ठ सहस्रस्य प्रमासीति मंत्रेण द्वाभ्यां शताभ्यां सोदकाभ्यामग्निं प्रोक्षेत्। तत
नुत्तरस्यां दिशि दक्षिणामुखस्तिष्ठ सहस्रस्य प्रतिमासीत्येवमेव प्रोक्षेत्।
ततः पुरस्तात् पश्चाद् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठ सहस्रस्योन्मासीति। ततो प्रदक्षिणां प्रसा
गस्य दक्षिणतो गत्वोदङ्मुखस्तिष्ठ साहस्रोऽसीति ततः पुनः पश्चादुगत्वा प्रा
ङ्मुखस्तिष्ठ सहस्रायत्वेति। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिज्ञापनार्थः॥ १२
इति श्रीविरग्निचिद्विहितं यागपतित्रिशक्तु जन्महायाज्ञिकश्रीश्रीपद्मजोपे
तिसुतयाज्ञिकश्रीदेवजातीकात्यायनव्याख्याने सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः॥
श्रीसंवत १९२१ अगहनवदी ३ शुभ राम ० राम ० राम ० राम राम

६३